

TNO-rapport

KvL/P&Z 2007.112

Een inventarisatie van seksuele gezondheidsbevorderingsinterventies voor de jeugd van 10 tot 21 jaar

Datum	september 2007
Auteur(s)	Paul Kocken Sarita Weber Nienke Bekkema Anne van Dorst Nicole van Kesteren Karin Wiefferink
Opdrachtgever	ZonMw
ZonMw dossiernummer	124260001
TNO Projectnummer	031.12363/01.01.
Aantal pagina's	124 (incl. bijlagen)
Aantal bijlagen	10

Alle rechten voorbehouden. Niets uit dit rapport mag worden vermenigvuldigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van TNO.

Indien dit rapport in opdracht werd uitgebracht, wordt voor de rechten en verplichtingen van opdrachtgever en opdrachtnemer verwezen naar de Algemene Voorwaarden voor onderzoeksopdrachten aan TNO, dan wel de betreffende terzake tussen de partijen gesloten overeenkomst.

Het ter inzage geven van het TNO-rapport aan direct belanghebbenden is toegestaan.

Samenvatting

Doel en werkwijze

Een inventarisatie is uitgevoerd van interventies die in Nederland beschikbaar zijn op het gebied van seksuele gezondheidsbevordering gericht op jeugdigen. De inventarisatie betreft voorlichtingspakketten,¹ lesmethoden en internetsites waarin de seksualiteitsbeleving en relaties van jeugdigen centraal staan. De inventarisatie is verricht ten behoeve van het ZonMw-programma Seksuele gezondheid van de jeugd. Het doel is inzicht geven in de beschikbaarheid, de bruikbaarheid en het gebruik van bestaande interventies op het gebied van de seksuele gezondheidsbevordering voor jeugdigen. Tevens wordt inzicht gegeven in eventuele hiaten, mogelijkheden voor verbetering van het aanbod, en randvoorwaarden voor implementatie.

In het onderzoek is de volgende werkwijze gevolgd. Aan de hand van bestudering van de literatuur is een beschrijving gemaakt van doelstellingen, doelgroepen, thema's, didactische werkvormen, effectiviteit en implementatie van de aangetroffen interventies. Voor aanvullende informatie over de interventies zijn sleutelinformanten geraadpleegd. In focus groepsinterviews en individuele interviews is aan intermediaire gebruikers van de interventies gevraagd naar hun opvattingen over het voorlichtingsaanbod. Concepten van de rapportage zijn voor commentaar voorgelegd aan Nederlandse experts op het gebied van seksuele gezondheidsbevordering.

Interventies op het gebied van seksuele gezondheidsbevordering van de jeugd

In totaal zijn 18 voorlichtingspakketten (bijlage A) beschreven, die specifiek zijn ontworpen met het doel van seksuele voorlichting of vorming. Het gaat om interventies waarin seksualiteitsbeleving en relaties van jongeren centraal staan, gecombineerd met andere thema's, zoals soa en hiv, anticonceptie, zwangerschap en weerbaarheid (bijlage B). De interventies behoren tot het terrein van seksuele gezondheidsbevordering en primaire preventie. De interventies bevatten materialen voor de einddoelgroep jeugdigen tussen 10 en 21 jaar. De interventies zijn via landelijke verspreidingskanalen toegankelijk en de verspreiding geschiedt via intermediairen of internet.

Verder zijn de kenmerken beschreven van 7 in het onderwijs gangbare algemene lesmethoden voor biologie, maatschappijleer of verzorging, waarin ook seksuele vorming van jeugdigen aan bod komt (zie bijlage C). De kenmerken van 13 internetsites zijn eveneens geïnventariseerd (bijlage D). Voorlichtingspakketten, lesmethoden en internetsites die zijn uitgesloten voor de inventarisatie zijn te vinden in bijlage E.

Kenmerken van specifieke voorlichtingspakketten

Vier voorlichtingspakketten zijn bedoeld voor het basisonderwijs, zeven voor het voortgezet onderwijs, vier pakketten zowel voor het onderwijs als jongerencentra, één specifiek voor jongerencentra, één voor het uitgaanscircuit en één voor diverse settings waaronder asielzoekerscentra en (speciaal) onderwijs. Voor de leeftijdsgroep van 15-18 jaar is er in het voortgezet onderwijs slechts één voorlichtingspakket beschikbaar. De doelstellingen van pakketten voor het basisonderwijs, zoals Relaties en seksualiteit en Lekker in je vel, betreffen de ondersteuning van relationele en seksuele ontwikkeling van kinderen. De pakketten voor het voortgezet onderwijs, zoals Lang leve de liefde en PrOMotie seksuele vorming richten zich tevens op een gezonde en veilige seksuele

¹ Met seksuele voorlichting is in dit rapport ook vorming bedoeld. Voorlichting gericht op kennis en attitude wordt ook wel onderscheiden van vorming, gericht op vaardigheden. Alleen daar waar relevant wordt op het vormingsaspect van een interventie ingegaan.

ontwikkeling van jongeren, waarbij onder andere anticonceptie en soa aan de orde komen. Ook handleidingen voor het jongerenwerk hebben een dergelijke algemene, brede doelstelling. Enkele pakketten richten zich primair op specifieke aspecten van seksualiteit, zoals Vakantie en veilig vrijen en Draaiboek uitgaanscircuit die zich beide primair richten op soa en veilig vrijen. Deze pakketten onderscheiden zich door de behandeling van specifieke onderwerpen van de hiervoor zogenaamde generieke voorlichtingspakketten, die op seksualiteit en relaties in bredere zin ingaan. In veel pakketten ligt meer het accent op veilig vrijen, d.w.z. condoomgebruik, maar minder op andere vormen van anticonceptie. De onderwerpen loverboys, homosexualiteit, het stellen van grenzen en zwangerschap komen minder aan bod.

Volgens de informatie in de pakketten richten zij zich allen op kennis en attitudevorming. Vaardigheden komen in wisselende mate aan de orde en betreffen onder andere condoomvaardigheden, onderhandelen en weerbaar zijn. De tijdsinvestering varieert van 40 minuten voor een spel tot 18 uur voor voorlichting aan jeugdige asielzoekers, vluchtelingen en nieuwkomers.

Er is slechts beperkt informatie beschikbaar over de implementatie van de interventies. Ongeveer 5-10% van de basisscholen maakt gebruik voorlichtingspakketten die specifiek ingaan op seksualiteit, zoals Relaties en seksualiteit of een GGD-leskist. Andere scholen gebruiken reguliere lesmethoden op het gebied van biologie of wereldoriëntatie. Eigenlijk is alleen het lespakket voor het VMBO Lang leve de liefde in het hele land geïmplementeerd. De methode Safe sex files wordt weinig gebruikt. Op basis van het aantal deelnemers aan de trainingen voor Girls' talk en Ja...ik wil veilig vrijen, kan worden afgeleid dat deze voorlichtingspakketten beperkt worden gebruikt. Daarbij moet worden opgemerkt dat Girls' talk nog maar één jaar op de markt is en Ja ik wil...veilig vrijen onlangs is vervangen door de Handleiding veilig vrijen en seksualiteit voor jeugdwerkers.

Naar de effectiviteit van de interventies is nog maar weinig onderzoek gedaan. Uit evaluatieonderzoek naar Lang leve de liefde blijkt dat er positieve effecten zijn op kennis, houding en eigen effectiviteit. Naar Multiple choice 4 U vindt nog onderzoek plaats. Beperkt onderzoek naar Girls' talk laat positieve resultaten zien.

Kenmerken van algemene lesmethoden

In totaal zijn zeven lesmethoden biologie, verzorging en maatschappijleer gevonden met aandacht voor seksuele vorming. De verschillende delen zijn bruikbaar voor verschillende schoolniveaus van het voortgezet onderwijs. In alle methoden komen thema's aan bod, zoals lichamelijke, geestelijke en sociale veranderingen tijdens de puberteit, relaties, verliefdheid en voortplanting, zwangerschap, soa, anticonceptie en veilig vrijen. Het accent ligt over het algemeen op informatieoverdracht en attitudevorming.

Kenmerken van internetsites

Op internet zijn 13 internetsites gevonden waarin de seksualiteitsbeleving en relaties van jongeren centraal staan. De meesten behandelen de onderwerpen soa, anticonceptie en seksualiteitsbeleving. Verder gaan enkele sites in op homoseksualiteit, loverboys en mishandeling. Vier sites zijn specifiek bedoeld voor allochtone jongeren. De doelstellingen van de sites zijn meestal gericht op kennisvergroting. Op enkele sites, zoals www.maroc.nl en www.youxme.nl, is er ruimte voor interactie in de vorm van onder meer een forum of vragenrubriek, waardoor attitudevorming mogelijk wordt. De meeste sites zijn ontwikkeld door de grotere landelijke organisaties.

In totaal zijn de bezoekersaantallen en resultaten van gebruikersonderzoek van 7 internet sites verzameld. Een meerderheid van de sites bestaat ongeveer 3-4 jaar, terwijl er drie sites vrij nieuw zijn, tussen 0,5 – 1,5 jaar. De bezoekersaantallen verschillen nogal, maar zitten wel allemaal in de duizenden per maand (variërend van 3000 – 9000 bezoekers), met uitzondering van een enkele site. Er is gekeken naar interesses en behoeften van gebruikers. Hier kwam naar voren dat gebruikers behoefte hebben aan zelf diagnostiek op het gebied van risico's van soa en hiv. De bezoekers van sites voor allochtone jongeren hebben naast deze thema's vooral behoefte aan informatie over religie en seks.

Opvattingen van intermediaire gebruikers

Gesproken is met 14 docenten uit het basisonderwijs, 9 docenten uit het voortgezet onderwijs en 19 jongerenwerkers, waaronder 5 GGD-medewerkers (bijlage F). De interviews zijn gehouden aan de hand van een topiclijst (bijlage G).

Docenten van het Basisonderwijs

De geïnterviewde docenten in het basisonderwijs vinden een schoolbreed pakket voor zowel onderbouw als bovenbouw, zoals Relaties en seksualiteit, aantrekkelijk. Zij lijken redelijk tevreden over het interventieaanbod, door de variëteit in materialen, de handzaamheid van de pakketten en handleidingen. Onderwerpen die men in het basisonderwijs mist, zijn loverboys, seksuele geaardheid, seksualiteit in andere culturen, kindermishandeling en het 'gewone' verhaal rondom seksualiteit, zoals hand in hand lopen of verkering hebben. In het basisonderwijs is er voorts behoefte aan beeldmateriaal en materialen voor ouderavonden.

Docenten van het voortgezet onderwijs

De geïnterviewde docenten in het voortgezet onderwijs geven de voorkeur aan reguliere lesmethoden biologie, verzorging of maatschappijleer, waar onderwerpen op het gebied van seksuele gezondheid aan bod komen. Bij deze algemene methoden zoeken zij dan aanvullende materialen, bijvoorbeeld uit Lang leve de liefde. De docenten vinden het belangrijk om keuzevrijheid te hebben en naar behoefte (elementen uit) voorlichtingspakketten te gebruiken. In het voortgezet onderwijs heeft men behoefte aan uitbreiding op de onderwerpen discriminatie van homoseksuelen, grensoverschrijdend gedrag en het 'gewone' verhaal rondom seksualiteit, zoals verkering en vrijen. Tevens is er behoefte aan nieuw beeldmateriaal.

Jongerenwerkers

GGD-medewerkers die in contact staan met asielzoekers, vluchtelingen en nieuwkomers vinden het pakket Wijzer in de liefde een compleet pakket. Voor deze doelgroep is uitgebreidere informatie gewenst over meisjesbesnijdenis en homoseksualiteit.

De geïnterviewde jongerenwerkers vinden het interventieaanbod minder geschikt voor het werk in jongerencentra en het straathoekwerk. Zij hebben behoefte aan materialen en methoden die zij in hun kortdurende contacten met jongeren kunnen gebruiken. Jongerenwerkers vinden het lastig om voorlichtingspakketten te gebruiken in voorlichting aan jongeren uit culturen waar seks moeilijk bespreekbaar is. Zij moeten hun best doen om het vertrouwen van de jongeren te winnen. Vanwege sociale controle is het lastig om de allochtone doelgroep met voorlichting te bereiken. De jongerenwerkers missen in de voorlichtingspakketten het thema grensoverschrijdend gedrag en de seksuele moraal van jongeren, waarbij er aandacht is voor emoties en zelfbeeld. Verder hebben zij behoefte aan interventies die geschikt zijn voor jongens.

Door alle respondentgroepen genoemde voordelen van de voorlichtingspakketten zijn onder andere de speelse opzet, de handzaamheid in gebruik en de aantrekkelijke uitvoering. Opvallend is dat docenten en jongerenwerkers, ondanks de keuze voor een voorlichtingspakket, deze aanvullen met eigen voorkeuren voor materialen, zoals video's. Ook gaan scholen op eigen wijze met het lespakket om. Zo gebruikt een aantal scholen het lesmateriaal van Relaties en seksualiteit niet schoolbreed, maar alleen in de bovenbouw. De geïnterviewden vinden goed beeldmateriaal heel belangrijk. Goede dvd's of ander beeldmateriaal worden gemist of vaak als verouderd beoordeeld.

De geïnterviewden noemen een veelheid aan randvoorwaarden voor succesvolle implementatie van de beschikbare interventies. Veel genoemde randvoorwaarden zijn:

- Interventies dienen afwisselend te zijn, rijk aan alternatieve opdrachten en oefeningen.
- Flexibiliteit en vrijheid in het gebruik van materialen.
- Aansluiting bij de setting van het jongerenwerk, zoals een modulaire opbouw van voorlichtingspakketten.
- Voorlichtingspakketten dienen kort en bondig te zijn. Het taalgebruik moet eenvoudig zijn.
- Een vertrouwensband met de groep (klas) aan wie voorlichting wordt gegeven en openheid.
- Steun vanuit de organisatie, zoals duidelijkheid in verwachtingen en visies, ruimte in het lesrooster, en goede faciliteiten.
- Scholing en begeleiding.
- De informatieoverdracht over het aanbod van interventies dient beter te worden geregeld.
- Gelet moet worden op het kostenaspect van materialen en trainingen.

Conclusies

Hieronder worden aan de hand van de onderzoeksvraagstellingen de conclusies van het onderzoek gepresenteerd. Eerst worden op basis van de beschrijving van de interventies conclusies gepresenteerd met betrekking tot de beschikbaarheid, hiaten, effectiviteit en implementatie. Daarna volgen conclusies met betrekking tot mogelijkheden voor verbetering van het interventieaanbod en randvoorwaarden voor implementatie, op basis van opvattingen van intermediaire gebruikers.

De beschikbaarheid, hiaten, effectiviteit en implementatie

Beschikbaarheid

Er is een veelheid aan voorlichtingspakketten, materialen, lesmethoden en internetsites aangetroffen waarin op de een of andere manier de seksualiteitsbeleving en relaties van jeugdigen centraal staan, aangevuld met thema's als soa/hiv-preventie, anticonceptie en zwangerschap of weerbaarheid. Voor de leeftijdsgroep van 12 jaar en ouder is een ruimer aanbod aan interventies aangetroffen dan voor de jongste leeftijdsgroep.

Voor alle lesjaren in het basisonderwijs en schoolniveaus in het voortgezet onderwijs is er een uitgebreid, generiek voorlichtingspakket beschikbaar, waarin seksualiteit en relaties in brede zin aan bod komen. Meestal zijn er per onderwijsniveau slechts één en soms twee van dergelijke pakketten aanwezig, waardoor de keuzevrijheid wordt beperkt. Voor de onder- en middenbouw van het basisonderwijs is er alleen het lespakket Relaties en seksualiteit. Voor de bovenbouw is er, behalve Relaties en seksualiteit, Lekker in je vel. Voor het VMBO is Lang leve de liefde beschikbaar, voor het Praktijkonderwijs PrOmotie seksuele vorming en een aangepaste versie van Lang

leve de liefde, en voor HAVO/VWO Safe sex files. Voor het Christelijk onderwijs is er Wonderlijk gemaakt.

Andere voorlichtingspakketten voor het onderwijs zijn minder uitgebreid in omvang of hebben een beperktere doelstelling. Voor alle schoolniveaus van het voortgezet onderwijs zijn er bovendien algemene lesmethoden aangetroffen, waarin seksuele voorlichting aan bod komt.

Voor buurthuizen en jongerencentra is er één actueel algemeen voorlichtingspakket beschikbaar, namelijk Handleiding veilig vrijen en seksualiteit voor jeugdwerkwijk. Wel is er voor meiden een specifiek aanbod, dat ook in andere settings kan worden gebruikt, namelijk Girls' choice en Girls' talk. Verder is er één pakket specifiek voor jeugdige asielzoekers, vluchtelingen en nieuwkomers, namelijk Wijzer in de liefde. Tot slot is er één pakket specifiek voor het uitgaanscircuit en zijn er twee met het thema veilig vrijen op vakantie.

In het ZonMw-programma Seksualiteit van de jeugd wordt onderscheid gemaakt in een basispakket en een aanvullend pakket van interventies. Het basispakket draagt basisinformatie aan voor jongeren in het algemeen. Het aanvullend pakket is een aanbod voor jongeren die een extra steuntje in de rug nodig hebben, namelijk laag opgeleide en allochtone jongeren. Wanneer de doelstellingen in aanmerking worden genomen van de voorlichtingspakketten die specifiek ingaan op seksualiteit, dan hebben de meeste beschreven pakketten tot doel om basisinformatie te geven aan jongeren. Zij kunnen daarom in de categorie basispakket worden ingedeeld. Interventies die aanvullende informatie bieden over bijvoorbeeld alleen het onderwerp loverboys of meisjesbesnijdenis en niet de brede context van seksualiteitsbeleving en relaties behandelen, zijn tevens beschikbaar. Zij zijn echter niet voor deze inventarisatie geselecteerd.

Worden de doelgroepen van de geïnventariseerde interventies als uitgangspunten genomen, dan kan er wel een onderscheid worden gemaakt tussen een basis- en aanvullend pakket. Veel pakketten voor het onderwijs en jongerenwerk passen in het basispakket omdat zij zijn gericht op de brede, algemene doelgroep van jeugdigen. Het voorlichtingspakket Wijzer in de Liefde past wat betreft doelgroep in het aanvullend pakket omdat het bedoeld is voor jeugdige asielzoekers, vluchtelingen en nieuwkomers. De programma's Lang Leve de Liefde, PrOmotie Seksuele Vorming en de handleiding Veilig vrijen en seksualiteit voor jeugdwerkwijk zijn specifiek bedoeld voor lager opgeleide jongeren.

Een kanttekening moet worden gemaakt bij de volledigheid van de in dit rapport beschreven interventies. Alleen interventies die aan de inclusiecriteria voldoen, zijn beschreven. Een criterium is dat de interventie via landelijke verspreidingskanalen toegankelijk is en de verspreiding geschiedt via intermediairen of internet. Dit betekent dat interventies die lokaal zijn ontwikkeld niet zijn meegenomen. Ook interventies die weerbaarheid centraal stellen en niet seksuele gezondheid zijn uitgesloten. Zo is bijvoorbeeld de interventie Weerbaarheid in het basisonderwijs (WIBO) uit de regio Groningen uitgesloten. In de stad Utrecht behoren zowel een weerbaarheidscursus Kom op voor jezelf als een training relationele en seksuele vorming tot het aanbod. De doelgroep van de weerbaarheidscursus zijn basisschoolleerlingen van groep 7 en 8. De training relationele en seksuele vorming is bedoeld voor docenten. Deze training sluit aan bij de interventie Relaties en seksualiteit. De weerbaarheidscursus valt niet in de inclusiecriteria. Het blijkt dat landelijk aangeboden interventies soms worden aangepast aan de lokale vraag. In de regio Hart voor Brabant is bijvoorbeeld het aantal bijeenkomsten van de landelijk ontwikkelde training Relaties en seksualiteit aangepast.

De lokaal aangepaste interventies zijn voor de inventarisatie uitgesloten. Dat wil niet zeggen dat de werkvormen die lokaal zijn gekozen niet waardevol zijn.

Hiaten

In de lesmethoden en voorlichtingspakketten voor het basis- en voortgezet onderwijs zijn geen hiaten aangetroffen. Voor alle onderwijsniveaus zijn algemene lesmethoden of specifieke voorlichtingspakketten beschikbaar. Wel kan er gesproken worden van enkele tekortkomingen in het aanbod. In de algemene lesmethoden voor biologie, wereldoriëntatie, maatschappijleer of verzorging in het onderwijs komt seksuele vorming slechts beperkt aan de orde. Het accent ligt in het algemeen op informatieoverdracht en attitudevorming. Er is niet of nauwelijks ruimte voor het daadwerkelijk oefenen van vaardigheden, zoals je verweren tegen sociale druk om onveilig te vrijen of onderhandelen met een partner over condoomgebruik.

Een tekortkoming in veel voorlichtingspakketten gericht op seksualiteit en relaties is dat het thema zwangerschap, zoals preventie van tienzwangerschappen niet of nauwelijks aan bod komt. Ook wordt er weinig gericht aandacht besteed aan grensoverschrijdend gedrag bij jongeren. In de pakketten voor het onderwijs wordt aan het thema homoseksualiteit nauwelijks aandacht besteed.

Deze inventarisatie beperkt zich tot interventies in het basisonderwijs en voortgezet onderwijs. ROC's behoren niet tot het domein van de inventarisatie. In het actieplan van het onderzoek Seks onder je 25^e wordt een hiaat geconstateerd in interventies specifiek voor de oudere, laag opgeleide leeftijdsgroep die naar ROC's gaat (Meijer e.a., 2005).

Opvallend is dat we geen voorlichtingsmethodieken hebben aangetroffen die voldoen aan de inclusiecriteria en zijn bedoeld voor specifieke etnische groepen jongeren. Wel zijn vier internetsites voor specifieke etnische groepen gevonden. Overigens zijn programma's die zijn gericht op de ouders van allochtone jongeren om hen te ondersteunen bij het geven van seksuele voorlichting aan hun kinderen, in deze inventarisatie niet meegenomen. Het is de vraag of het nodig is om programma's te ontwikkelen voor specifieke doelgroepen, of dat een generieke aanpak meer geschikt is. In het onderwijs zal een pakket voor een specifieke minderheidsgroep niet goed kunnen worden gebruikt in een klas met meerdere etnische groepen.

In de meeste pakketten is er op de één of andere manier aandacht voor diversiteit. Het vaakst wordt aandacht besteed aan verschillen tussen jongens en meisjes en culturele aspecten. In een enkel pakket is er daarnaast aandacht voor religieuze, maatschappelijke en/of sociale aspecten. Doelgroepspecifiek zijn er voor meiden het spel Girls' choice en het pakket Girls' talk beschikbaar. Deze kunnen zowel in het onderwijs als jongerencentra worden gebruikt. Voor jongens is geen specifiek materiaal aangetroffen.

Internet is een populaire informatiebron voor jongeren. De doelstellingen van de in deze inventarisatie opgenomen internetsites beperken zich hoofdzakelijk tot kennisoverdracht en soms attitudeverandering. Voor het bereiken van gedragsverandering is meer nodig. Bijvoorbeeld, internetsites die de mogelijkheid van voorlichting op maat bieden zijn niet aangetroffen. De beschreven internetsites kunnen slechts als aanvulling worden beschouwd op andere methodieken.

Effectiviteit

Veel voorlichtingspakketten hebben doelstellingen op het gebied van verandering van kennis, attitude en vaardigheden ten aanzien van seksueel gedrag. Veelal zijn echter de

effecten op deze determinanten van gedrag onbekend. Alleen over het lespakket Lang leve de liefde voor het VMBO is bekend dat het effectief is met betrekking tot determinanten van pil- en condoomgebruik en het stellen van grenzen. Verder laat een kleinschalig onderzoek naar Girls' talk veelbelovende resultaten zien. Gegevens over de effectiviteit van voorlichtingspakketten voor het basisonderwijs en jongerencentra ontbreken. Ook is er geen evaluatieonderzoek bekend naar het pakket Wijzer in de liefde voor jeugdige asielzoekers, vluchtelingen en nieuwkomers. Over de effectiviteit van de algemene lesmethoden en internetsites is geen informatie gevonden.

Implementatie

Geconcludeerd kan worden dat het gebruik door scholen en welzijnsorganisaties van de voorlichtingspakketten die specifiek ingaan op seksualiteit beperkt is. Alleen voor het lespakket Lang leve de liefde zijn er aanwijzingen dat het op landelijke schaal door VMBO-scholen wordt gebruikt. In hoeverre de implementatie van voorlichtingspakketten volledig en getrouw naar de doelstelling van het pakket is, is onbekend. Uit onderzoek naar het lespakket Lang leve de liefde blijkt dat de implementatie succesvol verloopt, mits er systematisch en zorgvuldig aandacht wordt besteed aan goede disseminatiestrategieën, en training en ondersteuning van gebruikers (Wiefferink e.a., 2005).

In het algemeen kan worden geconcludeerd dat wat betreft effectiviteit en implementatie sinds de studie naar jongeren en seksualiteit die door TNO in 2002 is verricht er weinig is veranderd (Vogels e.a., 2002). De onderzoeksmethoden van deze studie en het onderhavige rapport zijn vergelijkbaar. Het bereik onder jongeren is nog steeds beperkt als gevolg van de geringe implementatiegraad van veel interventies. Ook wordt er nog steeds nauwelijks systematisch onderzoek verricht naar het effect van interventies. Wel is meer inzicht gekregen in de seksuele gezondheid van jongeren (De Graaf e.a., 2005). Ook is het aanbod aan interventies uitgebreider dan in 2002. Zo zijn er websites voor specifieke groepen ontwikkeld. Tevens hebben stakeholders naar aanleiding van het onderzoek Seks onder je 25^e een actieplan opgesteld (Meijer e.a., 2005).

Opvattingen over mogelijkheden voor verbetering van het interventieaanbod en randvoorwaarden voor implementatie

Mening over het aanbod

De respondenten noemen veel voordelen en nadelen die zij ervaren bij het gebruik van de specifiek op seksualiteit en relaties gerichte voorlichtingspakketten. Zo tonen de geïnterviewden zich positief over de aantrekkelijkheid van het aanbod van de voorlichtingspakketten. Men vindt de voorlichtingsmaterialen speels, handzaam en aantrekkelijk. Echter, het belangrijkste criterium waaraan men de mening over een voorlichtingspakket toetst is de geboden flexibiliteit in het dagelijkse gebruik. Men wil niet gebonden worden aan één pakket of methode. Gezien de in het onderzoek tegen gekomen voorlichting- en lespraktijk, lijkt het erop dat het huidige aanbod een vrije keuze in materialen, dvd's en dergelijke toelaat. Jongerenwerkers vinden een nadeel van voorlichtingspakketten die uitgaan van herhaalde groepsbijeenkomsten met een opbouw, dat zij in hun kortdurende contacten met jongeren daarmee moeilijk uit de voeten kunnen.

Er is slechts in beperkte mate gesproken met voorlichters die in contact staan met asielzoekers, vluchtelingen en nieuwkomers. Zij vinden het pakket Wijzer in de liefde een compleet pakket, maar moeten het ook doen met verouderde materialen uit het

Child birth book. Uit het onderzoek seks onder je 25ste blijkt dat er op het gebied van voorlichting over seksualiteit een achterstand is bij oudere nieuwkomers (immigratie na 13^e levensjaar) (Engelhard e.a., z.t.). Dit onderstreept het belang van een goed voorlichtingspakket voor deze doelgroep.

Een kanttekening moet worden geplaatst bij de het aangetroffen pallet aan voorkeuren voor voorlichtingspakketten onder docenten en jongerenwerkers. Door middel van kwalitatief onderzoek is een beeld gepresenteerd van de praktijk van seksuele voorlichting. Er is niet gestreefd naar representativiteit. Wel is bij de selectie van respondenten gestreefd naar een goede spreiding over onder meer de beroepsgroepen, en minder of meer ervaren medewerkers. Door de selectie van respondenten komen op detailniveau sommige interventies meer aan bod en andere minder. In het onderzoek ontbreekt bijvoorbeeld informatie over het gebruik van Ja ik wil...veilig vrijen, de voorloper van het nieuwe handboek voor jeugdwelzijnswerk, omdat het niet is gelukt om jongerenwerkers te interviewen die een training hebben gevolgd om dit pakket te geven. Gebruikers van Relaties en seksualiteit zullen daarentegen onder de geïnterviewde docenten uit het basisonderwijs oververtegenwoordigd zijn. De reden hiervan is dat GGD'en die dit lespakket min of meer actief promoten, de respondenten hebben aangedragen. De opvattingen van geïnterviewden zijn echter voldoende consistent om algemene uitspraken te kunnen doen over het interventieaanbod.

Aanpassingen en toevoegingen

Uit de interviews met docenten van het basis- en voortgezet onderwijs komt niet zozeer naar voren dat men behoefte heeft aan nieuwe methoden of pakketten. Wel is er behoefte aan aanvullende materialen voor diverse onderwerpen, zoals loverboys in het basisonderwijs, het 'gewone' verhaal rondom seksualiteit, grensoverschrijdend gedrag, en adviezen voor het houden van ouderavonden over het onderwerp seksualiteit bij jeugdigen. Jongerenwerkers hebben behoefte aan materialen waarin de thema's relaties, grensoverschrijdend gedrag en de seksuele moraal van jongeren worden behandeld.

Veel respondenten vinden dat in de voorlichtingspakketten het onderwerp homoseksualiteit onvoldoende aan bod komt. Zowel docenten in het basis- als voortgezet onderwijs, als GGD-medewerkers die in contact staan met asielzoekers, vluchtelingen en nieuwkomers vinden aanvulling in het voorlichtingsaanbod met betrekking tot dit onderwerp belangrijk. De reden hiervoor is waargenomen intolerantie jegens homoseksualiteit bij jeugdigen.

Randvoorwaarden

De door de geïnterviewden genoemde randvoorwaarden voor succesvolle implementatie betreffen de interventie zelf, de eigen vaardigheden, de organisatie waarin men werkt en de beleidscontext. Wat betreft de kenmerken van de interventie zelf zijn naar hun mening de eerder genoemde flexibiliteit en keuzevrijheid een randvoorwaarde voor gebruik van een interventie. Het belang van training en opleiding van voorlichters wordt tevens als randvoorwaarde genoemd. Verder wordt de ondersteuning vanuit de eigen organisatie als belangrijk ervaren. Uit de interviews met intermediaire gebruikers wordt duidelijk dat de keuze voor het gebruik van voorlichtingspakketten min of meer toevallig tot stand komt door contacten met GGD'en of landelijke gezondheidsbevorderingsinstututen, of door eigen zoekgedrag op internet. Zij hebben behoefte aan duidelijke informatie over het beschikbare interventieaanbod.

Aanbevelingen

Achtereenvolgens worden aanbevelingen gedaan ten behoeve van seksuele gezondheidsbevordering voor jeugdigen in zijn algemeenheid, in het jongerenwerk en het onderwijs. Hierbij worden tevens de opvattingen betrokken die in de expertraadpleging en expert meeting door deskundigen op het gebied van seksuele gezondheidsbevordering naar voren zijn gebracht (zie bijlagen H en I). In bijlage H wordt een uitgebreide opsomming gegeven van aanbevelingen die de experts geven over randvoorwaarden voor seksuele vorming en hiaten in het aanbod.

Algemeen

- Aanbevolen wordt om de informatieoverdracht over en de verspreiding van het aanbod van interventies op het terrein van seksuele gezondheidsbevordering te verbeteren. Dit zou zowel landelijk als lokaal vanuit een platform of netwerk kunnen worden gecoördineerd. In de expertmeeting zijn het Centrum Gezond Leven en de GGD'en als mogelijkheden genoemd. Handzame overzichten van het interventieaanbod moeten docenten en jongerenwerkers in staat stellen om een beredeneerde keuze te maken uit seksuele voorlichtingsprogramma's. Een dergelijk overzicht is al beschikbaar op www.seksuelevorming.nl (Rutgers Nisso Groep en CPS, 2007). Het is de vraag of deze website voldoende bekend is. Zo'n website zou verder kunnen worden uitgebouwd en gepromoot.
- Verouderde materialen, zoals het Child birth book en de video's bij Lang leve de liefde en Het liefdespaleis, moeten worden aangepast. In zijn algemeenheid wordt aanbevolen om vanwege de voortdurend veranderende jeugdcultuur, en daarmee veranderende behoeften en wensen bij jongeren, blijvend te investeren in het up-to-date houden van beeldmateriaal, dvd's en werkboeken.
- Het is raadzaam om per doelgroep of onderwijsniveau meerdere pakketten en materialen beschikbaar te houden, zodat tegemoet wordt gekomen aan de wens tot keuzevrijheid bij gebruikers. Ook wordt aanbevolen om in één pakket of methode ruimte te houden voor zoveel mogelijk alternatieven voor opdrachten en oefeningen, die aansluiten bij de wensen en mogelijkheden van de voorlichter en de doelgroep. De keuzevrijheid en flexibiliteit in uitvoering zullen de implementatiekansen van methoden en pakketten bevorderen. Echter, de methoden en pakketten dienen rigide en helder te zijn in instructies voor de uitvoering van de lessen, om problemen als onvolledige of niet getrouwe uitvoering van de interventie te voorkomen. Trainingen dienen te worden aangeboden daar waar dat nog niet gebeurt, of handleidingen en trainingen dienen te worden aangepast daar waar nodig. In Lang leve de liefde is hiermee met succes ervaring opgedaan. Ook in de expertmeeting is gewezen op het belang van opleiding en training van docenten en jongerenwerkers, om hun competenties ten aanzien van seksuele voorlichting en vorming te verbeteren. Ook is gewezen op het gevaar dat de wens tot keuzevrijheid en flexibiliteit een vlucht kan betekenen, wanneer het een voorlichter aan kennis en deskundigheid ontbreekt om het moeilijke onderwerp seksualiteit te bespreken. Nader onderzoek naar wat keuzevrijheid voor een voorlichter betekent, wordt aanbevolen.
- Aanbevolen wordt om in de bestaande lesmethoden en voorlichtingspakketten voor jeugdigen in het algemeen uitgebreider aandacht te besteden aan het thema seksuele geaardheid en homoseksualiteit. Eventueel kunnen op zichzelf staande modules worden ontwikkeld voor 6-11 jarigen en 12-18-jarigen die ingaan op houdingsaspecten jegens homoseksualiteit. Deze modules kunnen door docenten en

jongerenwerkers aanvullend op het gekozen voorlichtingsprogramma worden gebruikt.

- Zowel in de interventies voor het onderwijs als voor het jongerenwerk dient uitgebreider aandacht te worden besteed aan anticonceptie, zwangerschap en grensoverschrijdend gedrag.
- Aanbevolen wordt om het complementaire karakter van interventies te betrekken in de afweging welke interventies aan jongeren worden aangeboden. Van één voorlichtingsmethode kan niet worden verwacht dat verandering optreedt op alle seksuele gedragsterreinen van jongeren. Door een optimale combinatie van voorlichtingsmethoden, aansluitend op de levensloop van een jongere, kan het gewenste effect worden gerealiseerd. In de expertmeeting is aanbevolen om een zogenaamde leeflijn te ontwikkelen: een continuüm van voorlichtingsactiviteiten die aansluiten bij de levensfasen van jeugdigen. Deze leeflijn kan beleidsmakers en intermediaire gebruikers ondersteunen bij het maken van een keuze uit seksuele gezondheidsbevorderingsinterventies. Dergelijke leeflijnen bestaan er reeds voor de leefstijlgebieden roken, overgewicht en depressie.
- In zijn algemeenheid wordt aanbevolen om meer onderzoek te doen naar de implementatie en effectiviteit (ook op langere termijn) van beloftevolle interventies op het gebied van seksuele gezondheidsbevordering. De deskundigen hebben in de expertraadpleging onder meer de volgende criteria genoemd voor selectie van beloftevolle interventies (zie bijlage I):
 - (Kans op) effectiviteit.
 - Aansluiting bij en interactie met de doelgroep jeugdigen.
 - Implementeerbaarheid: inpasbaarheid in de setting en gebruiksgemak.
 - Ondersteuning en training.
 - Aantrekkelijk materiaal.
 - (Potentieel) bereik.

De volgende op seksuele vorming gerichte voorlichtingspakketten lijken aan deze criteria te voldoen: Relaties en seksualiteit, Lekker in je vel, Lang leve de liefde, Safe sex files, Girls' talk en de Handleiding veilig vrijen en seksualiteit voor jeugdwelzijnswerk. Voorts scoren PrOmotie seksuele vorming en Wijzer in de liefde minder op potentieel bereik, maar wel op de overige criteria. De internetsites die in deze inventarisatie zijn opgenomen, scoren wel goed op potentieel bereik, maar minder op potentiële effectiviteit wat betreft verandering van seksueel gedrag als condoom- en pilgebruik of weerbaar zijn.

Aanbevolen wordt om alleen onderzoek te doen naar interventies wanneer de kans op effectiviteit of succesvolle implementatie groot is. Zo heeft beperkt onderzoek naar de effectiviteit van Girls' talk aanwijzingen voor effectiviteit opgeleverd en is het daarmee veelbelovend. Deze interventie zou bijvoorbeeld in een grootschaliger onderzoek nader kunnen worden geëvalueerd, mits er uitzicht is op een onderzoeksgroep van voldoende omvang.

Jongerenwerk

- Onderzoek wordt aanbevolen naar de effectiviteit en implementatie van modulair opgezette voorlichtingspakketten in het jongerenwerk, zoals de nieuwe Handleiding veilig vrijen en seksualiteit voor jeugdwelzijnswerk. Het ideeënboek Voorlichten, dat het een lust is... is te gedateerd en zou moeten worden aangepast alvorens onderzoek wordt gedaan. Onderzocht dient te worden of de interventie bedoeld voor het jongerenwerk voldoet aan de wens om te kunnen kiezen uit kortdurende

activiteiten die aansluiten bij de doelgroep en eenmalig kunnen worden aangeboden.

- De geïnterviewden hebben behoefte aan interventies die geschikt zijn voor jongens. Er zou onderzoek gedaan moeten worden naar mogelijke werkvormen om jongens te bereiken. In zijn algemeenheid lijken interventies waar het onderwerp seksualiteit is ingebed in een breder thema, de kansen op het bereiken van jeugdigen te vergroten. Zo zouden trainingen zelfverdediging geschikt kunnen zijn voor jongens, waarin ook het onderwerp seksualiteit wordt besproken. Voorbeelden zijn de weerbaarheidstrainingen Rots en water en WIBO.
- Jongerenwerkers dienen ondersteund te worden in het vertalen van algemene voorlichtingspakketten naar specifieke etnische doelgroepen. De voorlichtingspakketten dienen duidelijke handreikingen te geven voor bijvoorbeeld inschakeling van allochtone voorlichters, alternatieve werkvormen of culturele vertaling van de boodschap.

Onderwijs

- Prioriteit moet worden gegeven aan onderzoek naar de implementatie en effectiviteit van voorlichtingspakketten in het basisonderwijs. Aanbevolen wordt onderzoek te doen naar Relaties en seksualiteit vanwege de schoolbrede benadering. Tevens wordt onderzoek aanbevolen naar een ander voorlichtingspakket in het basisonderwijs, zodat bij gelijke geschiktheid, scholen de gewenste vrijheid in pakketkeuze behouden.
- In het voortgezet onderwijs is er mogelijk ruimte om in aanvulling op de onderzoeken naar Lang leve de liefde, Multiple Choice 4 u en Safe sex files, onderzoek te doen naar de ontwikkeling, effectiviteit en implementatie van een interventie voor de iets oudere leeftijdsgroep van de bovenbouw.
- Aanbevolen wordt om in de beschikbare interventies aandacht te geven aan materialen voor ouderavonden.
- Afstemming is wenselijk tussen het specifieke aanbod van voorlichtingspakketten op het gebied van seksualiteit en de zich steeds wijzigende algemene onderwijsmethoden voor biologie, wereldoriëntatie, maatschappijleer of verzorging. In welke mate sluiten zij bij elkaar aan en zijn zij complementair of concurrerend?
- Tot slot wordt aanbevolen om effectieve interventies op het gebied van grensoverschrijdend gedrag, gericht op weerbaarheid en grenzen stellen in het interventieaanbod voor het onderwijs op te nemen. Het is daarbij raadzaam om aan te sluiten bij programma's die zich richten op sociale vaardigheden en zelfwaardering van jeugdigen. De achterliggende vaardigheden zijn algemeen van aard, wat het behandelen van het thema seksualiteit samen met andere leefstijlthema's rechtvaardigt. Voorbeelden van lespakketten waarbij kan worden aangesloten zijn Levensvaardigheden, No apologies en het PAD-leerplan.

Inhoudsopgave

Samenvatting	3
1 Inleiding	17
1.1 Opdracht voor de inventarisatie en doelstelling.....	17
1.2 Seksuele gezondheid en seksuele gezondheidsbevordering	18
1.3 Implementatie	19
1.4 Leeswijzer.....	20
2 Methode	21
2.1 Vraagstelling.....	21
2.2 Inclusie en exclusie van interventies.....	21
2.3 Beschrijving van beschikbare interventies.....	23
2.4 Interviews met intermediaire gebruikers.....	24
2.5 Raadpleging experts.....	25
3 Beschrijving aanbod seksuele gezondheids-bevorderingsinterventies	27
3.1 Een typering van het aanbod van seksuele voorlichtingspakketten	27
3.2 Algemene lesmethoden biologie, verzorging en maatschappijleer	41
3.3 Internetsites voor jongeren.....	41
4 Opvattingen van intermediaire gebruikers over de interventies	43
4.1 Respons.....	43
4.2 Het basisonderwijs.....	43
4.3 Het voortgezet onderwijs	45
4.4 Het jongerenwerk.....	47
Literatuur	51
Bijlage(n)	
A Overzicht seksuele voorlichtingsinterventies	
B Opbouw en structuur van de interventies	
C Lesmethoden biologie, verzorging en maatschappijleer voor de basisvorming	
D Internetsites voor jongeren	
E Pakketten, lesmethoden en internetsites die zijn uitgesloten	
F Verslag interviews	
G Topicijst interview met intermediairen	
H Samenvatting van de discussie tijdens de expertmeeting Seksuele gezondheidsbevordering bij de jeugd	
I Veelbelovende interventies	
J Overzicht van de voorlichtingspakketten ingedeeld naar leeftijdsgroep en thema's	

1 Inleiding

Dit rapport betreft een inventarisatie van interventies die zijn gericht op het bevorderen van de seksuele gezondheid van jeugdigen. Het gaat daarbij om voorlichtingspakketten², lesmethoden en internetsites. In dit hoofdstuk wordt een toelichting gegeven op de opdracht voor deze inventarisatie en de doelstelling van het onderzoek waarop de inventarisatie is gebaseerd. Vervolgens wordt ingegaan op het werkkterrein van de inventarisatie, seksuele gezondheid en seksuele gezondheidsbevordering. Ook zal een korte schets worden gegeven van factoren die van belang zijn bij de implementatie van interventies. Tot slot wordt de opbouw van dit rapport besproken.

1.1 Opdracht voor de inventarisatie en doelstelling

Deze inventarisatie is verricht ten behoeve van het ZonMw-programma Seksuele gezondheid van de jeugd (Programma voorstel, 2006). Dit programma heeft de volgende doelstellingen:

1. Het bevorderen van de seksuele gezondheid van de jeugd in Nederland.
2. Het creëren van de voorwaarden voor succesvolle implementatie van seksuele gezondheidsbevordering in de samenleving.

Deze doelstellingen wil het programma bereiken door onder meer het geven van een wetenschappelijke onderbouwing aan de effectiviteit van succesvolle seksuele gezondheidsbevorderingsinterventies, het verbeteren van interventies die geschikt zijn voor doelgroepen met een verhoogd risico op seksuele problemen (allochtone en laag opgeleide jongeren) en het ontwikkelen van nieuwe interventies om hiaten in de seksuele gezondheidsbevordering op te heffen. Op basis van onder andere deze inventarisatie zal aan het ZonMw-programma nader invulling worden gegeven.

De opdracht van ZonMw voor het uitvoeren van de inventarisatie luidt als volgt:

- Het geeft een actueel overzicht van de bestaande interventies en hun effectiviteit op het gebied van de seksuele gezondheidsbevordering van de jeugd. Basis daarvoor dient het TNO-rapport *Jongeren, seksualiteit, preventie en hulpverlening; een verkenning van de situatie in 2002*, te zijn.
- Het geeft inzicht in welke aanpassingen of toevoegingen in het aanbod er **volgens de uitvoerders** nodig zijn. Met andere woorden, ZonMw wil graag weten aan welke methodieken en interventies docenten, jeugdwerkers, gezondheidsbevorderaars etc. behoefte hebben.
- Het onderzoek maakt duidelijk wat er, **wederom volgens de uitvoerders**, nodig is om bewezen effectieve interventies succesvol te implementeren. Wat zijn de randvoorwaarden voor goede seksuele gezondheidsbevordering van de jeugd.

De inventarisatie heeft als doelstelling meer inzicht te krijgen in de beschikbaarheid, de bruikbaarheid, en het gebruik van bestaande interventies op het gebied van de seksuele gezondheidsbevordering voor jongeren en de eventuele hiaten die daarin volgens de intermediairen bestaan. Tevens zal inzicht worden gegeven in de mogelijkheden voor verbetering van het aanbod en randvoorwaarden voor implementatie.

² Met seksuele voorlichting is in dit rapport ook vorming bedoeld. Voorlichting gericht op kennis en attitude wordt wel onderscheiden van vorming, gericht op vaardigheden. Alleen daar waar relevant wordt op het vormingsaspect van een interventie ingegaan.

In dit rapport wordt een beschrijving gegeven van in Nederland beschikbare interventies voor de volgende subgroepen en settings: jongeren in het basis- en voortgezet onderwijs, jongeren in een achterstandssituatie, jongeren in het uitgaanscircuit of op vakantie, allochtone jongeren, en jeugdige asielzoekers, vluchtelingen en nieuwkomers. Het gaat om het algemene preventieaanbod voor jongeren via onderwijs, websites en laagdrempelige hulp- en informatievoorzieningen. Daarnaast zijn in de inventarisatie interventies beschreven, die specifiek bedoeld zijn om een aantal groepen een extra steuntje in de rug te geven, zoals laag opgeleide en allochtone jongeren.

Tevens wordt verslag gedaan van een onderzoek bij uitvoerders, ofwel intermediaire gebruikers van interventies op het gebied van de seksuele gezondheidsbevordering voor jongeren. De intermediaire gebruikers, zoals docenten, jongerenwerkers of medewerkers van allochtone zelforganisaties, zijn degenen die in hun dagelijkse beroepspraktijk in contact staan met de einddoelgroep jongeren.

Het ZonMw-programma Seksuele gezondheid van de jeugd richt zich op de leeftijdsgroep 10 tot 21 jaar. Deze leeftijdsgroep is in de inventarisatie tevens als uitgangspunt genomen.

Omdat dit rapport bouwstenen moet aandragen voor de nadere invulling van het ZonMw-programma Seksuele gezondheid van de jeugd, is het primair bedoeld voor de programmacommissie. Echter, ook voor degenen die zich betrokken voelen bij het thema jeugd en seksuele gezondheid kan het rapport een interessante informatiebron zijn. Het rapport beoogt niet een uitputtende beoordeling te geven van de praktijk van seksuele gezondheidsbevordering in Nederland. Daarvoor was de opdracht en het tijdsbestek waarbinnen dit onderzoek plaats vond te beperkt.

1.2 Seksuele gezondheid en seksuele gezondheidsbevordering

Op basis van aspecten van een werkdefinitie van de WHO wordt seksuele gezondheid als volgt gedefinieerd: 'seksuele gezondheid omvat somatische, emotionele, intellectuele, psychische en sociale seksualiteit en niet alleen de afwezigheid van een ziekte of handicap'. Seksuele gezondheid vraagt om een positieve benadering van seksualiteit en seksuele relaties, het veronderstelt plezier, veiligheid en respect. Het kan alleen worden verkregen en bestendig als seksuele rechten worden gerespecteerd (Seksuele gezondheid, 2006). Seksuele gezondheidszorg is een breder begrip dan alleen reproductieve gezondheidszorg, soa/hiv-bestrijding en seksuologische hulpverlening afzonderlijk; het omvat elk van deze drie gebieden. De seksuele gezondheid van een individu is onder meer de uitkomst van de vorming en beleving van de eigen seksuele identiteit en de kwaliteit van het seksleven.

In aansluiting op de definitie van seksuele gezondheid gaat deze inventarisatie over interventies waar vraagstukken op het gebied van soa/hiv, anticonceptie, homoseksualiteit of weerbaarheid in combinatie met elkaar worden behandeld, in de context van seksualiteitsbeleving en relaties van de jeugd. Het werkkterrein van de inventarisatie is het gebied van primaire preventie gericht op collectiviteiten van jeugdigen, die vragen hebben over seksuele gezondheid, maar nog geen ernstige problemen hebben. In Nederland kunnen jeugdigen, buiten het eigen gezin en directe omgeving, op verschillende momenten in aanraking komen met seksuele voorlichting. Op scholen komen seksuele gezondheidsthema's, waaronder soa/aids en anticonceptie aan bod, in onder andere de lessen biologie en verzorging. Verder vindt voorlichting

plaats aan groepen jeugdigen via websites, in de horeca en in jongerencentra of het buurthuis. De voorlichting die via deze kanalen wordt gegeven is het werkkterrein waarop de inventarisatie zich richt. Dit onderzoek richt zich niet op activiteiten van bijvoorbeeld huisartsen, soa-poliklinieken, seksuologen of abortusklinieken die in het kader van zorgverlening aan individuele cliënten adviezen en voorlichting geven.

Niet alle jongeren krijgen echter in gelijke mate te maken met seksuele voorlichting. Het onderwijs kan in belangrijke mate zelf bepalen hoeveel aandacht wordt gegeven aan preventieactiviteiten op het gebied van seksuele gezondheid. Ook is de seksuele gezondheidsbevordering in Nederland niet overal op gelijke wijze georganiseerd. Op regionaal niveau is het min of meer toevallig of GGD'en, scholen, jongerenwerk, jeugdhulpverlening en huisartsen op het thema seksuele gezondheid samenwerken (Pontier e.a., 2006).

Onderzoek toont aan dat aandacht voor seksuele gezondheidsbevordering bij de jeugd nodig is. Hoewel in het onderzoek seks onder je 25ste wordt geconcludeerd dat het over het geheel genomen goed gaat met de seksuele gezondheid van jongeren tussen 12 en 25 jaar, doen zich ook enkele problemen voor (De Graaf e.a.2005). Onder laagopgeleide en allochtone jongeren komen vaker soa, ongeplande zwangerschappen en gedwongen seksuele contacten voor dan onder hoog opgeleide en autochtone jongeren. Voorts zijn verontrustende ontwikkelingen: gedwongen seksuele handelingen bij grote groep jongeren en de lage acceptatie van homoseksualiteit onder jongeren.

In een studie naar jongeren en seksualiteit die door TNO in 2002 is verricht blijkt dat van de educatieve interventies die beschikbaar zijn er weinig systematisch en intensief worden uitgevoerd (Vogels e.a., 2002). Het merendeel van de projecten richt zich met name op soa- en aidspreventie. Anticonceptie krijgt weinig aandacht. Als gevolg van de geringe implementatiegraad is het bereik onder jongeren beperkt. Ook wordt er nauwelijks systematisch onderzoek verricht naar het effect van de bestaande interventies.

1.3 Implementatie

In dit rapport wordt nader ingegaan op factoren die de implementatie van interventies gericht op seksuele gezondheidsbevordering beïnvloeden. Een interventie zoals die in de praktijk wordt gebruikt ('interventie zoals geïmplementeerd') hoeft niet altijd overeen te komen met gebruik zoals dat oorspronkelijk was bedoeld door de ontwikkelaars ('interventie zoals bedoeld'). Zo bleek bij de implementatie van bijvoorbeeld het lespakket Lang Leve de Liefde dat veel docenten het minimum aantal lesactiviteiten uitvoert, maar dat ook lessen door tijdgebrek worden overgeslagen of huiswerkopdrachten achterwege worden gelaten (Wiefferink e.a., 2005). Er kunnen diverse redenen zijn voor een dergelijke discrepantie tussen de interventie zoals bedoeld en het feitelijk gebruik in de praktijk. Bovendien kunnen factoren die daarop van invloed zijn variëren al naar gelang de fase van vernieuwing waarin de beoogde gebruiker verkeert. Fleuren e.a. (2004) onderscheiden de volgende determinanten die van invloed zijn op het proces van implementatie van een innovatie:

- Determinanten die gerelateerd zijn aan de organisatie. Voorbeelden zijn de beschikbare expertise in de organisatie, de wijze van besluitvorming en bereidheid tot samenwerking tussen professionals.

- Determinanten gerelateerd aan de individuele gebruiker of beroepsbeoefenaar, zoals aanwezige vaardigheden, steun van collega's, of de mate waarin de uitvoerder er van overtuigd is dat de eindgebruiker tevreden is met de interventie.
- Determinanten die gerelateerd zijn aan de innovatie. Bedoeld worden onder meer het relatieve voordeel van de interventie, inpasbaarheid in bestaande werkprocedures en zichtbaarheid van resultaten van de interventie.
- Menskracht en middelen.
- Determinanten die gerelateerd zijn aan de sociaal politieke context van de innovatie: hierbij gaat het bijvoorbeeld om regelgeving, financiering en coördinatie op het gebied van public health, de politieke en religieuze acceptatie van het interventies gericht op seksuele gezondheidsbevordering.

In dit rapport wordt beschreven welke factoren bevorderend of belemmerend zijn voor het gebruik van de in Nederland beschikbare interventies op het gebied van seksuele gezondheidsbevordering. Er wordt vooral ingegaan op factoren die als relatief veranderbaar kunnen worden beschouwd, bijvoorbeeld door aanvullende deskundigheidsbevordering of door aanpassing van betreffende interventies. Dat betekent dat factoren die de sociaal politieke context bepalen als een gegeven worden beschouwd (zoals de bestaande financieringsstructuren).

1.4 Leeswijzer

In het volgende hoofdstuk wordt de onderzoeksmethode beschreven waarmee de interventies op het gebied van seksuele gezondheidsbevordering en randvoorwaarden voor een succesvolle implementatie zijn geïnventariseerd. Ook wordt nader ingegaan op de inclusiecriteria op basis waarvan interventies zijn geselecteerd voor deze inventarisatie. In hoofdstuk 3 treft u de resultaten aan van de inventarisatie van voorlichtingspakketten, lesmethoden en internetsites. In hoofdstuk 4 komen de interviews met intermediaire gebruikers aan bod, waarin hun mening over de interventies en de randvoorwaarden voor implementatie naar voren komen. De samenvatting, conclusies en aanbevelingen van het onderzoek treft u in een apart deel van het rapport aan, voorafgaand aan hoofdstuk 1 tot en met 4. Om de leesbaarheid van het rapport te vergroten is ernaar gestreefd om de hoofdtekst zo beknopt mogelijk te houden en wordt voor een verdere toelichting verwezen naar de bijlagen.

2 Methode

In dit hoofdstuk wordt uitleg gegeven aan de methode van het onderzoek naar interventies voor seksuele gezondheidsbevordering bij de jeugd. De vraagstelling van het onderzoek wordt beschreven in paragraaf 2.1. In paragraaf 2.2 wordt ingegaan op de inclusie en exclusie van interventies ten behoeve van deze inventarisatie. In paragraaf 2.3 wordt de methode van inventarisatie van beschikbare seksuele gezondheidsbevorderingsinterventies toegelicht. In paragraaf 2.4 wordt ingegaan op de methode van onderzoek naar de mening van intermediaire gebruikers over de interventies. De methode van raadpleging van experts wordt besproken in paragraaf 2.5.

2.1 Vraagstelling

In het onderzoek staat de volgende vraagstelling centraal:

1. Welke interventies op het gebied van seksuele gezondheidsbevordering van de jeugd zijn beschikbaar?
 - a. Wat zijn hiaten in het aanbod van interventies?
 - b. Wat is bekend over de effectiviteit van de interventies?
 - c. Welke interventies worden succesvol geïmplementeerd?
2. Wat is de mening van de intermediaire gebruikers over de interventies?
 - a. Wat is de mening van de intermediaire gebruiker over onder meer de methode, inhoud, geloofwaardigheid, en aantrekkelijkheid van het aanbod?
 - b. Welke aanpassingen van de interventies zijn volgens de intermediaire gebruikers om welke reden waar nodig?
 - c. Welke toevoegingen in het aanbod van interventies zijn volgens de intermediaire gebruikers nodig?
 - d. Welke noodzakelijke randvoorwaarden zijn volgens de intermediaire gebruikers nodig, zodat beschikbare interventies succesvol worden geïmplementeerd?
3. Welke aanbevelingen kunnen worden gedaan voor interventies op het gebied van seksuele gezondheidsbevordering die aansluiten bij de behoeften van intermediaire gebruikers?

2.2 Inclusie en exclusie van interventies

In het onderzoek zijn inclusiecriteria gehanteerd, op basis waarvan is besloten of een voorlichtingspakket, lesmethode of website wel of niet is meegenomen in de inventarisatie. De inclusiecriteria betreffen de inhoud, doelgroep en verspreiding van de interventie en zijn aanvullend op elkaar. Een interventie moet aan alle volgende criteria voldoen:

1. Een interventie waarin het onderwerp seksualiteitsbeleving (homoseksualiteit kan er een onderdeel van zijn, maar niet uitsluitend) en relaties van jongeren in brede zin centraal staat, gecombineerd met één of meer van de onderwerpen soa/hiv, anticonceptie en zwangerschap of weerbaarheid.
2. De interventie behoort tot het terrein van seksuele gezondheidsbevordering, dat wil zeggen primaire preventie gericht op collectiviteiten van jeugdigen.
3. De interventie bevat materialen voor de einddoelgroep jongeren. Tot de doelgroep behoren in ieder geval één of meer leeftijdsjaren tussen 10 en 21 jaar.

4. De interventie is via landelijke verspreidingskanalen in Nederland toegankelijk en de verspreiding geschiedt via intermediairen of internet.

Interventies specifiek voor homojongeren zijn uitgesloten. Wel zijn interventies geïnccludeerd waarin voorlichting over relaties wordt gegeven, waaronder homoseksuele relaties, in de brede context van seksualiteitsbeleving van jongeren. Homoseksualiteit als thema komt daarmee wel in deze inventarisatie aan bod.

Het terrein van dwang en seksueel geweld behoort niet tot het aandachtsgebied van dit onderzoek, tenzij daaraan aandacht wordt besteed in voorlichtingsinterventies in de context van de seksualiteitsbeleving en relaties van de jeugd, naast thema's als het soa/hiv, anticonceptie en zwangerschap. Voor het terrein van dwang wordt in het ZonMw-programma Seksuele gezondheid van de jeugd een apart traject uitgezet. Pakketten die gericht zijn op psychosociale weerbaarheid, waarbij seksualiteit slechts één van de onderwerpen is, zijn uitgesloten. Wanneer seksualiteitsbeleving en relaties van jongeren wel tot het centrale thema behoren, in combinatie met weerbaarheid, dan is de interventie geïnccludeerd. Projecten die zich eenzijdig richten op meisjesbesnijdenis of eerge relateerd geweld zijn uitgesloten.

Geïnccludeerd zijn voorlichtingsmaterialen die zijn ontwikkeld voor de primaire preventie van reproductieve en seksuele gezondheidsproblemen en zich richten op het veranderen van gedrag van groepen jongeren. In de voorlichtingspakketten of websites kan er natuurlijk wel informatie worden gegeven over mogelijkheden van hulpverlening bij problemen op het gebied van reproductieve of seksuele gezondheid. Echter, materialen die primair zijn bedoeld voor voorlichting in het hulpverleningscontact met individuele jongeren zijn uitgesloten.

Interventies die gericht zijn op het bespreekbaar maken van seksualiteit bij intermediairen, zonder dat specifieke materialen gericht op jongeren worden aangeboden zijn geëxcludeerd. Overzichten van voorlichtingsmaterialen ter ondersteuning van intermediairen zijn tevens geëxcludeerd, wanneer er geen concrete materialen voor de einddoelgroep (jongeren) zijn opgenomen. Tot slot zijn nog niet breed geïmplementeerde voorlichtingspakketten en Interventies die op lokale schaal worden aangeboden of die nog in ontwikkeling zijn, uitgesloten van de inventarisatie. Wanneer aangetroffen, worden deze mogelijk veelbelovende interventies wel gesignaleerd, maar niet uitgebreid besproken in dit rapport.

Er is in dit rapport een pragmatische benadering gevolgd van het begrip 'interventie'. Interventie is een verzamelnaam voor Interventies, projecten, trainingsmethoden, voorlichtingsvormen, maatregelen in de omgeving etcetera. Alle interventies die door sleutelfiguren zijn genoemd of in overzichten, rapporten en websites zijn aangetroffen, kwamen voor de inventarisatie in aanmerking. Er is niet vooraf een selectie gemaakt op bijvoorbeeld de omvang van de interventie. De interventie moet voldoen aan de inclusiecriteria. Daarnaast wordt verwacht dat de interventie geleid wordt door een theoretisch en praktisch weldoordachte, doelgerichte en systematische werkwijze (een 'methodiek') (Van Yperen e.a., 2007). Dit betekent dat de voorlichtingsstrategie op zijn minst in een of andere vorm beschreven is, bijvoorbeeld in een werkboek of een handleiding voor docenten. Een uitzondering hierop zijn de internetsites. Vanwege de opkomst van dit medium is ervoor gekozen om het criterium methodiek niet zwaar te laten wegen, om een totaalbeeld te krijgen van het aanbod van internetsites.

Er is steeds gekozen voor de beschrijving van een interventie op het niveau van ‘de samenhangende onderdelen’, bijvoorbeeld een project of programma en niet voor een los onderdeel apart, zoals een video. Wanneer een video, website, spel of iets dergelijks als een op zichzelf staande voorlichtingsstrategie is ontwikkeld, dan is deze als zodanig meegenomen in de inventarisatie. Een nadeel is dat grotere Interventies worden vergeleken met kleine voorlichtingspakketten. Het voordeel is dat de volle breedte van het beschikbare aanbod in de inventarisatie aan bod komt.

2.3 Beschrijving van beschikbare interventies

Voor de beantwoording van de eerste vraagstelling, de inventarisatie van het interventieaanbod, is deskresearch verricht. Daarnaast zijn sleutelinformanten, die zich richten op het landelijke en lokale aanbod, telefonisch of door middel van e-mail benaderd. Uitgangspunt bij de beschrijving van beschikbare interventies is het eerdere onderzoek van TNO naar jongeren en seksualiteit (Vogels e.a., 2002). Het onderzoek is herhaald en er is een update gegeven van destijds vergaarde gegevens. De in het land beschikbare interventies zijn als volgt geïnventariseerd.

Voorlichtingspakketten en lesmethoden

- Rapporten, artikelen en websites zijn geraadpleegd, waarin verslag wordt gedaan van de interventies op het gebied van seksuele gezondheidsbevordering van jongeren.
- Sleutelinformanten die landelijk werkzaam zijn bij gezondheidsbevorderingsinstituten (GBI's) of regionaal bij instituten zoals GGD'en of welzijnskoepels zijn benaderd met het verzoek om hen bekende relevante voorlichtingspakketten te noemen en, indien geschikt, aan te leveren.
- Uitgevers van schoolmaterialen zijn benaderd met het verzoek om lesmethoden waarin seksualiteit aan bod komt te noemen, en indien geschikt, aan te leveren.
- Experts die werkzaam zijn bij onder meer universiteiten en GGD'en is een concept van de beschrijving van interventies voorgelegd met het verzoek deze aan te vullen met ontbrekende hen bekende voorlichtingspakketten.

Internetsites

- Op de zoektermen ‘seksuele gezondheid’ en ‘seksuele voorlichting sites’, is op internet met de zoekmachine Google gezocht naar relevante internetsites die de jongeren informatie verschaffen over seksualiteit.
- De internetsites die in sociale kaarten (van verscheidene seksuele voorlichtingspakketten) worden aangeraden aan jongeren, zijn bekeken.
- Experts die werkzaam zijn bij onder meer universiteiten en GGD'en is een concept van de beschrijving van internetsites voorgelegd met het verzoek deze aan te vullen met ontbrekende hen bekende internetsite.
- Webbeheerders van de geïncludeerde internetsites zijn benaderd om een korte vragenlijst in te vullen met vragen over de site aangaande: bezoekersaantallen, de duur van het bestaan, doelgroep, onderwerpen die spelen onder bezoekers, onderwerpen die behandeld worden op de site, effectiviteit en behoeftes van gebruikers.

Aan de hand van de hiervoor beschreven inclusiecriteria is een selectie van interventies gemaakt. De geselecteerde interventies zijn beknopt beschreven aan de hand van een checklist met de topics doelstellingen, doelgroepen, activiteiten en materialen, effectiviteit en implementatie. De conceptbeschrijvingen zijn voorgelegd aan

sleutelfiguren van GBI's. Aan de sleutelfiguren is gevraagd om de conceptbeschrijvingen te controleren op onjuistheden en onvolledigheden. Op basis van het commentaar van de sleutelfiguren is de conceptbeschrijving van interventies aangepast.

De inventarisatie heeft een beschrijvend en niet een normerend karakter. Op basis van de beschikbare materialen wordt een beschrijving gegeven van kenmerken van de interventies. Het is niet de bedoeling om een oordeel te geven over de theoretische basis, effectiviteit, implementatiegraad e.d. van de interventies. Gewerkt zou dan moeten worden met consensusgroepen of beoordelingscommissies. Dit was in het bestek van het onderzoek niet mogelijk.

2.4 Interviews met intermediaire gebruikers

De mening van intermediaire gebruikers over het interventieaanbod (vraagstelling 2), is onderzocht door middel van individuele face tot face interviews en focus groepinterviews beantwoord. De volgende beroepsgroepen zijn voor een interview benaderd:

- Docenten in basisonderwijs en voortgezet onderwijs.
- Jeugd- en jongerenwerkers, club- en buurthuismedewerkers en jeugdhulpverlening.
- Medewerkers van vluchtelingenorganisaties en Medische Opvang Asielzoekers (MOA)
- Medewerkers van allochtone zelforganisaties.

Aan drie GGD'en is gevraagd namen aan te leveren van potentiële respondenten: GGD Utrecht, GGD Hart voor Brabant en GGD Hollands Midden, vestiging Midden-Holland. De drie GGD'en vertegenwoordigen zowel stedelijke als plattelandsregio's. Daarnaast is met opzet een regio gekozen met een groot aandeel inwoners met een christelijke geloofsovertuiging (Midden-Holland). Gevraagd is om namen van respondenten die ervaring hebben met veelbelovende voorlichtingspakketten op het gebied van seksuele gezondheid. Maar ook respondenten die geen ervaring hebben met voorlichtingspakketten konden worden geselecteerd. Omdat de werving van jongerenwerkers achterbleef bij de verwachting is ook in omliggende regio's geworven, te weten Zuidoost Brabant, West-Brabant en Eemland.

De door de GGD'en genoemde professionals of instellingen zijn door TNO benaderd met het verzoek om deel te nemen aan een interview. Verwacht werd dat het bereid vinden van veelal druk bezette docenten voor medewerking aan het onderzoek veel moeite zou kosten. Omdat werd ingeschat dat docenten weinig tijd zouden hebben om aan het onderzoek mee te werken en het lastig zou zijn, zo niet onmogelijk, om hen op een bepaald tijdstip uit te nodigen voor een focus groepinterview met anderen, zijn met de docenten individuele face to face interviews gehouden op een plaats en tijd die hen schikte. De overige respondenten zijn gevraagd om deel te nemen aan een groepsinterview. Per regio is in principe één groepsinterview gehouden.

De 'face to face' interviews en focus groepinterviews zijn semi-gestructureerd, aan de hand van een topic lijst. In bijlage G is een voorbeeld opgenomen van een topiclijst die is gebruikt in de interviews met docenten van het basisonderwijs. Het onderwerp leende zich goed voor interactie onder de deelnemers van de focusgroepen. Denkprocessen kwamen door de interactie in de groep vanzelf op gang. In de 'face to face' interviews was er meer inspanning nodig om een denkproces over het onderwerp bij de respondent uit te lokken.

Van de respondenten werd onder meer de volgende informatie verkregen:

- Achtergrondinformatie van de geïnterviewde: o.a. leeftijd, werkervaring, wijze van seksuele voorlichting.
- Seksuele gezondheid van de jongeren in het werkgebied of schoolpopulatie: welke problemen op het gebied van seksuele gezondheid leven er?
- Gebruik van voorlichtingspakketten en materialen: zijn de intermediaire gebruikers bekend met de interventies en voorlichtingspakketten, vinden ze de interventies en voorlichtingspakketten bruikbaar, welke voordelen en nadelen zijn er voor de intermediaire gebruiker om de interventie of het lespakket uit te voeren?
- Behoeften en eventuele hiaten: onderwerpen, materialen of werkvormen die worden gemist, mogelijkheden voor verbetering, zijn de materialen aantrekkelijk voor de einddoelgroep, sluiten ze aan bij de culturele achtergronden van de einddoelgroep, wat zijn de wensen einddoelgroep zowel wat betreft de inhoud als organisatie van de interventie of het lespakket, kan de interventie gemakkelijk worden ingepast in het activiteiten- of lesprogramma en tevredenheid.
- Criteria of voorwaarden om voorlichting te kunnen geven op het gebied van seksuele en relationele vorming: vaardigheden om de interventie of het voorlichtingspakket uit te voeren, kenmerken van het pakket, kenmerken van de organisatie waarvoor men werkt, de beleidscontext, menskracht en middelen.

2.5 Raadpleging experts

Voor het onderzoek zijn Nederlandse experts benaderd die deskundig zijn op het gebied van seksuele gezondheidsbevordering. Halverwege het onderzoek heeft de expertraadpleging plaatsgevonden waarbij hen een eerste concept van de beschrijving van seksuele gezondheidsbevorderingsinterventies werd voorgelegd voor commentaar. Aan het einde van het onderzoek werd een expertmeeting georganiseerd met het doel om draagvlak te krijgen voor de uitkomsten van het inventarisatie onderzoek.

Expertraadpleging

Er is aan een 12-tal experts op het gebied van seksuele gezondheidsbevordering in Nederland vragen voorgelegd over de conceptbeschrijvingen. Zeven experts zijn werkzaam bij een GGD, drie bij een universiteit en twee bij nationale instituten. De vragen betreffen de inclusiecriteria, volledigheid van de inventarisatie, inhoudelijke beschrijving van de interventies, hiaten en criteria voor selectie van veelbelovende interventies. Op basis van het commentaar van de experts is de conceptbeschrijving van interventies aangepast.

Expertmeeting

In totaal namen er 22 deskundigen deel aan de expertmeeting. Na de presentatie en bespreking van de onderzoeksresultaten vond een discussie plaats over de context waarin in Nederland seksuele voorlichting en vorming wordt gegeven. Uitgebreid werd stilgestaan bij de randvoorwaarden voor de uitvoering van seksuele gezondheidsbevordering. Het verslag van de discussie is opgenomen in Bijlage H.

3 Beschrijving aanbod seksuele gezondheidsbevorderingsinterventies

In dit hoofdstuk wordt een overzicht gegeven van voorlichtingspakketten, lesmethoden en van internetsites ter bevordering van de seksuele gezondheid van jongeren in Nederland. In paragraaf 3.1 wordt een beschrijving gegeven van de doelgroep, doelstelling, inhoud, implementatiekenmerken en effectiviteit van de voorlichtingspakketten die specifiek zijn ontwikkeld voor seksuele voorlichting. In paragraaf 3.2 worden de kenmerken beschreven van algemene lesmethoden waarin seksualiteit aan bod komt. In paragraaf 3.3 worden internetsites beschreven.

3.1 Een typering van het aanbod van seksuele voorlichtingspakketten

In totaal zijn 18 voorlichtingspakketten beschreven die specifiek zijn gericht op seksuele gezondheidsbevordering (bijlage A en B). In totaal 13 pakketten zijn buiten beschouwing gelaten, omdat deze niet aan de inclusiecriteria voldoen. Een overzicht van deze pakketten en van de redenen voor exclusie zijn terug te vinden in bijlage E.

Inhoudelijke beschrijving

Bijlage A geeft een overzicht van de beschreven voorlichtingsinterventies en bijlage B geeft inzicht in de opbouw en structuur van de beschreven interventies. Tevens wordt een overzicht gegeven van de doelstellingen van de interventies.

In bijlage J wordt een overzicht gegeven van de pakketten opgesplitst naar leeftijdsgroep en thema.

Doelgroep

De interventies zijn ontwikkeld voor verschillende settings. Elf interventies richten zich specifiek op jongeren in het onderwijs: vier op jongeren in het basisonderwijs en zeven op jongeren in het voortgezet onderwijs. Vier andere interventies zijn geschikt voor of het onderwijs of andere locaties, zoals buurthuizen of jongerencentra. Eén programma is specifiek ontwikkeld voor buurthuizen of jongerencentra, één programma voor jongeren in het uitgaanscircuit en één programma richt zich op jeugdige asielzoekers, vluchtelingen en nieuwkomers (zie tabel 3.1).

In bijlage J, tabel 1 zijn de voorlichtingspakketten opgedeeld naar setting en leeftijd van de doelgroep. Wat opvalt is dat er voor de leeftijdsgroep 10-15 jaar in het onderwijs diverse voorlichtingspakketten op de markt zijn. Voor de leeftijdsgroep 15-18 jaar in het voortgezet onderwijs is er slechts één voorlichtingspakket beschikbaar³.

Van de interventies voor jongeren in het basisonderwijs, is één programma ontwikkeld voor het reformatorisch onderwijs. Van de interventies die ontwikkeld zijn voor jongeren in het voortgezet onderwijs, richten drie interventies zich op jongeren in het VMBO, HAVO en VWO. Eén pakket (Lang leve de liefde) richt zich specifiek op jongeren van het VMBO. Twee interventies (Multiple Choice 4 U en Safe sex files) richten zich op jongeren in HAVO en VWO. Het programma PrOmotie Seksuele vorming is ontwikkeld voor jongeren die praktijkonderwijs volgen. De speciaal aangepaste versie (eenvoudige taalversie) van het lespakket Lang leve de liefde is ook

³ Voor de leeftijdsgroep beneden 10 jaar is er slechts één voorlichtingspakket. Deze leeftijdsgroep valt buiten het domein van dit onderzoek.

ontwikkeld voor het praktijkonderwijs en nieuwkomers. Deze editie is sinds januari 2007 beschikbaar.

Van de beschreven interventies zijn er twee alleen bedoeld voor meisjes, Girls' Talk en Girls' Choice. De andere interventies zijn geschikt voor zowel jongens als meisje.

Doelstelling

De doelstellingen van de pakketten verschillen nogal. Pakketten gericht op jongeren in het basisonderwijs zijn er vooral ter ondersteuning van een gezonde relationele en seksuele ontwikkeling (Lekker in je vel, Relaties en seksualiteit en Tienerwijs). Thema's zoals het voorkomen van soa en ongewenste zwangerschap komen hierin wel aan de orde, maar niet zo uitgebreid als in pakketten voor het voortgezet onderwijs. In pakketten gericht op jongeren in het voortgezet onderwijs spelen thema's als het voorkomen van soa, ongewenste zwangerschap en weerbaarheid juist een belangrijke rol.

Het lespakket Wonderlijk gemaakt voor het reformatorisch basisonderwijs richt zich eveneens op de seksuele ontwikkeling van jongeren, maar benadert dit onderwerp vanuit een Bijbels normen- en waardepatroon; het voorkomen van ongewenste zwangerschap en soa komt niet aan de orde. Preventie en vroegtijdige signalering van seksueel misbruik wordt wel behandeld.

De overige pakketten hebben een minder brede doelstelling, en richten zich op slechts een aantal aspecten van seksualiteit en seksualiteitsbeleving, zoals (seksuele en relationele) weerbaarheid, preventie van ongewenste zwangerschap, preventie van soa of veilig vrijen op vakantie.

Thema's

Hoewel de doelstellingen van de pakketten verschillen, zijn alle interventies gericht op seksualiteitsbeleving en relaties van jongeren. Dit was immers een inclusiecriteria van de inventarisatie. Bovendien besteden de pakketten aandacht aan zowel preventie van soa als anticonceptie. Echter, in de meeste pakketten ligt de nadruk meer op veilig vrijen (condoomgebruik) of pilgebruik en worden specifieke vormen van anticonceptie haast niet behandeld. Interventies voor jongeren in het basisonderwijs besteden vooral aandacht aan voortplanting en lichamelijke, psychische en sociale veranderingen in de puberteit. Daarnaast wordt veel aandacht besteed aan het bevorderen van een positief zelfbeeld en zelfvertrouwen (weerbaarheid). Zoals ook onder 'doelstelling' naar voren komt, is de aandacht in deze pakketten minder sterk gericht op soa en zwangerschappreventie. De twee pakketten die zich op jongeren op vakantie / uitgaanscircuit richten, beperken zich vooral tot preventie van soa en ongewenste zwangerschap. Bijlage J, tabel 2 laat zien dat de thema's homosexualiteit en loverboys in voorlichtingspakketten voor het onderwijs weinig aandacht krijgen. Het thema weerbaarheid komt in veel voorlichtingspakketten aan bod, maar de specifieke uitwerking van het stellen van grenzen of onder dwang verrichten van seksuele handelingen krijgt iets minder aandacht. Tot slot gaan slechts weinig pakketten in op aspecten van zwangerschap.

Gedragsfactoren

Bijna alle pakketten richten zich op het vergroten van kennis, attitudevorming en het ontwikkelen van vaardigheden (13 van de 18 pakketten, de overige 5 pakketten richten zich op 2 factoren). Attitudevorming wordt soms heel breed opgevat, zoals het ontwikkelen van een positieve, verantwoordelijke houding t.a.v. seksualiteit, maar in andere pakketten iets smaller, bijvoorbeeld de voordelen van condoomgebruik laten

inzien. Onder vaardigheden verstaan we bijvoorbeeld het aanschaffen en aanbrengen van condooms, grenzen aangeven en onderhandelen. Onderhandelen richt zich in de meeste pakketten op het kunnen duidelijk maken aan hun partner dat zij (nog) niet willen vrijen of alleen veilig willen vrijen. De twee pakketten die zich op jongeren op vakantie richten, beperken zich tot twee van deze benaderingen: Vakantie en veilig vrijen richt zich alleen op kennis en vaardigheden om een condoom op correcte wijze om te kunnen doen en gebruiken, terwijl Ik vrij veilig, ook op vakantie zich richt op vaardigheden voor correct condoomgebruik, onderhandelingsvaardigheden en attitude ten aanzien van condoomgebruik. Naast gedragsdoelen die specifiek gericht zijn op het voorkomen van soa en ongewenste zwangerschap, richten sommige pakketten zich eveneens op gedragsdoelen die liggen in de sfeer van 'weerbaar zijn', het kunnen maken van keuzes, respectvol omgaan met jezelf en anderen en hebben van vriendschappen en relaties.

Didactische werkvormen

Opvallend is dat in alle pakketten veel aandacht is voor discussie. Ook worden andere werkvormen ingezet, zoals zelf materialen maken, kennisquiz, zelfstudie en spel. Vaak worden deze eveneens gebruikt als methode om een discussie c.q. nabespreking in te leiden. In sommige pakketten is het klassikaal overdragen van informatie door de intermediair een belangrijke werkvorm. Meer op vaardigheden gerichte werkvormen, zoals demonstratie, oefenen en rollenspelen komen in alle pakketten die zich op vaardigheden richten in minimaal één werkvorm voor.

Overige

In de meeste pakketten wordt geen expliciete verantwoording aangetroffen van de theorieën waarop zij zijn gebaseerd. Dat wil niet zeggen dat de gebruikte methoden niet theoretisch zijn onderbouwd. Omdat deze informatie veelal ontbreekt, kan in deze inventarisatie geen overzicht worden gegeven van de voorlichtingstheorieën waarop de pakketten zijn gebaseerd. In sommige handleidingen van pakketten, zoals Lang leve de liefde, staat een populaire vertaling van determinanten waarop het pakket zich richt. Het Ideeënboek Voorlichten dat het een lust is ... geeft een theoretische onderbouwing van methoden en technieken. In andere pakketten wordt een theoretische onderbouwing gegeven door te verwijzen naar onderwijskundige theorieën: Probleem Gestuurd Onderwijs bij Safe Sex Files en principes van transfer bij Multiple Choice 4 U.

Tabel 3.1 Samenvatting van de inhoud van de schriftelijke seksuele gezondheidsbevorderingsinterventies

	Doelgroep	doelstelling ⁴	Thema's	Gedragsfactoren ⁵	Didactische werkvormen
<i>Interventies voor het basisonderwijs</i>					
Lekker in je vel CPS	Jongeren in het basisonderwijs, 10-12 jaar	Bevordering van gezonde relationele en seksuele ontwikkeling	Lichamelijke, geestelijke en sociale veranderingen tijdens de puberteit, weerbaarheid, relationele vorming, Soa, anticonceptie en loverboys.	K A V	Frontaal lesgeven, rollenspelen, zelf materialen maken, discussie en verschillende spellen.
Relaties en seksualiteit NIGZ	Jongeren in basisonderwijs, 4-12 jaar	Bevordering van gezonde relationele en seksuele ontwikkeling	Lichamelijke, geestelijke en sociale verandering tijdens de puberteit, relationele vorming voortplanting, zwangerschap, wensen en grenzen, voorbehoedmiddelen, soa, veilig vrijen en seksueel misbruik	K A V	Frontaal lesgeven, zelfstudie, rollenspelen, demonstratie, materialen maken, discussie, interviews, kennisquiz, spel
Tienerswijs /FMSA, afd. Scora	Jongeren in het basisonderwijs, 10-12 jaar	Bevordering van gezonde relationele en seksuele ontwikkeling	Lichamelijke en emotionele seksuele ontwikkeling, voortplanting, weerbaarheid, relaties, seksualiteit en veilige seks	K A V	Frontaal lesgeven, rollenspelen, discussie
Wonderlijk gemaakt, WSNS- samenwerkingsverband en Stichting BGS	Jongeren in het reformatorisch basisonderwijs, 10-12 jaar	Bevordering van gezonde relationele en seksuele ontwikkeling	Relaties, geslachtsgemeenschap, zwangerschap, abortus, dwang/seksueel geweld, ongewenst gedrag, weerbaarheid en media/internet en seks	K A V	Frontaal lesgeven, discussie/dialog

⁴ In bijlage B worden de uitgebreide specifieke doelstellingen per pakket omschreven.

⁵ Kennis: K, Attitude: A, Vaardigheden: V

	Doelgroep	doelstelling	Thema's	Gedrag- factoren	Didactische werkvormen
<i>Interventies voor het voortgezet onderwijs</i>					
Carrouseispel <i>Rutgers Nisso Groep</i>	VMBO/HAVO/VWO, 13-21 jaar	Leren praten over seksualiteit en relaties	Relaties, soa, anticonceptie, weerbaarheid, homoseksualiteit, dwang	A	Discussie, spel
Het Voorspel <i>IFMSA, afd. Scora</i>	Jongeren in klas 2 en 3 in het voortgezet onderwijs (13-15 jaar)	Seksualiteitsbeleving en veilig vrijen	Verliefdheid, relaties, anticonceptie, soa, veilig vrijen	K A V	Frontaal lesgeven, zelfstudie, rollenspellen, demonstratie, discussie, kennisquiz, spellen
Ik vrij veilig, óók op vakantie <i>Soa Aids Nederland</i>	Jongeren op vakantie, 14-16 jaar	Veilig vrijen op vakantie	Soa, anticonceptie, veilig vrijen op vakantie	A V	Rollenspellen, materialen maken, discussie (stellingen bespreken), kennisquiz
Lang Leve de Liefde ⁶ <i>Soa Aids Nederland</i>	VMBO, 13-15 jaar	Bevorderen van een gezonde en veilige seksuele ontwikkeling	Relaties, soa, anticonceptie, veilig vrijen, grenzen en wensen, weerbaarheid, loverboys, homoseksualiteit, seks en internet	K A V	Frontaal lesgeven, zelfstudie, demonstratie, oefenen, discussie, leerling-magazine, quiz
Multiple Choice 4 U <i>NIGZ</i>	Voortgezet onderwijs, 12-15 jaar	Transfer op gebied van gezond gedrag	Relaties, soa, anticonceptie, alcohol/drugs+seks	K A V	Frontaal lesgeven, zelfstudie, rollenspellen, materialen maken, kennisquiz, demonstratie, oefenen, discussie, spel, leerling-magazine
Safe sex files <i>Soa Aids Nederland</i>	HAVO/VWO, 15-18 jaar	Ontwikkeling m.b.t. veilig vrijen + seksualiteit	Relaties, soa, anticonceptie, vakantie en seks, veilig vrijen, grenzen en wensen	K A V	Zelfstudie, website maken
PRomotie Seksuele vorming <i>Edu/Actief</i>	Praktijkschool 12-16 jaar	Herkenning, vergroten van feitenkennis, meningsvorming en vergroting van (sociale) vaardigheden	Relaties, homoseksualiteit, soa, anticonceptie, zwangerschap, abortus	K A V	Zelfstudie, rollenspellen, demonstratie, oefenen, materialen maken, discussie, spel

⁶ Inclusief de special 'Lessen over Loverboys' en de special 'Klein, maar niet fijn'

	Doelgroep	doelstelling	Thema's	Gedragsfactoren	Didactische werkvormen
<i>Interventies voor voortgezet onderwijs/andere locaties</i>					
Voorlichten, dat het een lust is... <i>Rutgers Misso Groep</i>	Jongeren in het algemeen, 12-18 jaar	Ideeënboek voor seksuele voorlichting; Hulpverlening en voorlichting op het gebied van seksualiteit en geboorteregeling	Relaties, seksualiteitsbeleving, homoseksualiteit, anticonceptie, Soa en Aids	K V	Rollenspelen, materialen maken, kennissquiz, demonstratie, oefenen, discussie en diverse spellen
Girls' Choice <i>Rutgers Misso Groep</i>	Meisjes in het algemeen, 10-15 jaar	Preventie van ongewenste zwangerschap	Relaties, soa, anticonceptie, weerbaarheid, loverboys, zwangerschap, homoseksualiteit, dwang, alcohol/drugs+seks, media + seks	K A V	Rollenspelen, discussie, spel
Girls' Talk <i>Rutgers Misso Groep</i>	Meisjes in het algemeen, 14-18 jaar	Bevorderen van relationele en seksuele weerbaarheid	Soa, anticonceptie, dwang, weerbaarheid, abortus, (tiener)zwangerschap, cyberseks	K A V	Huiswerkopdrachten, demonstratie, discussie, kennissquiz, rollenspelen, simulatiespelen, lichaamsgerichte oefeningen, audiovisueel materiaal en zelfreflectie
Vakantie en veilig vrijen <i>Soa Aids Nederland</i>	Jongeren op vakantie, 12-21 jaar	Veilig vrijen op vakantie, o.a. condooms meenemen (draaiboek voor intermediairen)	Soa, anticonceptie, veilig vrijen, vakantierelaties	K V	n.v.t.

	Doelgroep	doelstelling	Thema's	Gedrags- factoren	Didactische werkvormen
<i>Interventies voor buurthuizen/jongerencentra</i>					
Handleiding veilig vrijen en seksualiteit voor jeugdwerkzorgwerk <i>Soa Aids Nederland</i>	Lager opgeleide jongeren, 12-21 jaar	Bevorderen van gezonde en veilige seksuele ontwikkeling	Relaties, seks, soa, anticonceptie, veilig vrijen, grenzen en wensen, weerbaarheid, loverboys, homoseksualiteit, dwang, seks en internet	K A V	Rollenspel, demonstratie, oefenen, materialen maken, discussie, kennisquiz, spel, krasloten, stripverhalen
<i>Interventies voor het uitgaanscircuit</i>					
Draaiboek uitgaanscircuit <i>Soa Aids Nederland</i>	Intermediairen / GGD-en. Einddoelgroep jongeren in uitgaanscircuit, 14-24 jaar	Aanleren van een positieve sociale norm m.b.t. veilig vrijen tijdens het uitgaan	soa, anticonceptie, seks en alcohol, seks en uitgaan, veilig vrijen	K A	Promotie van distributie van materialen aan jongeren, zoals flyers, bierviltjes, krasloten, posters, ansichtkaarten, e.d.
<i>Interventies voor opvanglocaties/scholen</i>					
Wijzer in de Liefde <i>MOA/GGD Nederland</i>	Asielzoekers, vluchtelingen, en nieuwkomers, 12-18 jaar	Basale seksuele voorlichting en seksuele vorming	Relaties, soa, anticonceptie, weerbaarheid, loverboys, homoseksualiteit, dwang, trans- en biseksualiteit	K A V	Frontaal lesgeven, rollenspel, demonstratie, oefenen, materialen maken, discussie, kennisquiz, spel

3.1.1 *Kenmerken van implementatie*

In tabel 3.2 wordt een overzicht gegeven van de kenmerken van implementatie en effectiviteit van de schriftelijke interventies, zoals setting, type van intermediairen en tijdsinvestering.

Locatie

Over het algemeen zijn de meeste pakketten geschikt voor uitvoering op scholen; in totaal worden er 15 van de 18 pakketten gegeven op scholen. Van de 15 pakketten die gegeven wordt op scholen zijn er vier óók geschikt voor buurthuizen of jongerencentra.

Intermediairen

De meeste pakketten kunnen worden gebruikt door de intermediaire doelgroepen docenten en/of jongerenwerkers. Wijzer in de liefde kan ook gegeven worden door GGD- of MOA-medewerkers of een AMA-team.

Tijdsinvestering

De tijdsinvestering die gevraagd wordt, verschilt erg per pakket. Het pakket Wijzer in de liefde heeft ongeveer 18 uur nodig, terwijl het Carrouselspel maar 40 minuten duurt. Opvallend is dat de tijdsinvestering bij de meeste pakketten variabel is, omdat niet alle onderdelen verplicht gegeven hoeven te worden (bijv. Handleiding veilig vrijen en seksualiteit voor het jeugdwelzijnswerk) of dat het afhankelijk is van de duur van het spel (bijv. Girls' Choice). Het inbouwen van de mogelijkheid van variabele tijdsinvestering wordt gedaan met het oog op het vergroten van de implementatiekansen van een pakket.

Jaar van uitgave

De meeste pakketten zijn ontwikkeld tussen 2000 en nu met uitzondering van Voorlichten, dat het een lust is..., deze is ontwikkeld en beschikbaar sinds 1995. Het pakket Tienerwijs en Handleiding veilig vrijen en seksualiteit voor jeugdwelzijnswerk zijn sinds dit jaar beschikbaar.

Kosten van een pakket per voorlichting

De pakketten zijn niet duur: de meeste zijn goedkoper dan 50 euro en twee pakketten zijn zelfs gratis. Het pakket Relaties en seksualiteit is iets duurder: tussen de 50 en 100 euro en het pakket Promotie, seksuele vorming is meer dan 200 euro.

Handleiding intermediairen

In alle handleidingen staan de algemene en specifieke doelen van het pakket beschreven. Vaak worden ook de materialen uitvoerig uitgelegd (16 van de 18) en worden er concrete aanwijzingen gegeven voor de uitvoering van het pakket (17 van de 18). In 7 handleidingen worden ook didactische tips gegeven; in het draaiboek uitgaanscircuit worden zelfs mogelijke knelpunten bij het uitvoeren van het pakket, besproken.

In de handleiding van de pakketten Lang leve de liefde, Ik vrij veilig, óók op vakantie, Multiple Choice 4 U, Safe sex files en de Handleiding veilig vrijen en seksualiteit voor het jeugdwelzijnswerk, wordt een toets aangeboden om de kennis verkregen, te testen. De meeste handleidingen eindigen met aanvullende literatuur en een overzicht van adressen waar hulp en informatie kan worden verkregen (sociale kaart).

Implementatie

Er is over het algemeen nog weinig bekend over de implementatie van de meeste voorlichtingspakketten. Meestal worden er om de implementatie te bevorderen trainingen of cursussen gegeven. Voor het pakket Girls' Talk zijn in 2006-2007 80 professionals (vrouwen uit mbo onderwijs, GGD-en en jeugd/jongerenwerk) getraind. Dit pakket is alleen verkrijgbaar nadat de 2-daagse scholing is gevolgd. Voor het pakket Ja, ik wil...veilig vrijen (is herzien en opnieuw uitgebracht in april 2007 onder de naam 'Handleiding veilig vrijen en seksualiteit voor jeugdwerkers') zijn in 2004-2006 176 jongerenwerkers getraind. Voor het pakket Lang leve de liefde hebben alle GGD-en een vierdaagse training gevolgd. Naar schatting hebben er sinds 2002 zeker zo'n 800 docenten een door regionale GGD-en uitgevoerde Lang leve de liefde training gevolgd. Volgens opgave van GGD Amsterdam werd Lang leve de liefde in het schooljaar 2005-2006 op 29 scholen voor VMBO en op 5 scholen praktijkonderwijs gebruikt (70 % van alle VMBO scholen in Amsterdam). Er zijn aanwijzingen dat meerdere scholen het lespakket gebruiken; elk jaar worden 25.000-30.000 leerling-boekjes verspreid. Ter vergelijking: elk jaar starten ongeveer 55.000 leerlingen een VMBO opleiding. De bekendheid en verspreiding van Safe sex files is minder goed, ondanks het feit dat het pakket deel uitmaakt van de training voor Lang leve de liefde.

Van het pakket Girls' Choice is bekend dat er nu meer dan 300 exemplaren verkocht zijn sinds de release eind 2006. Het is alleen niet duidelijk in welke setting en in welke mate het spel gebruikt wordt. Van het pakket Ja, ik wil...veilig vrijen (de voorloper van Handleiding veilig vrijen en seksualiteit voor jeugdwerkers) zijn inmiddels meer dan 1000 handleidingen verspreid over jongerenwerkers. Het pakket Lekker in je vel wordt al vijf jaar gebruikt en is tussentijds getoets en aangepast. Om de implementatie van het pakket Relaties en seksualiteit te stimuleren heeft het ministerie van VWS het NIGZ in 2005, 2006 en 2007 subsidie verleent voor een stimuleringsproject. Jaarlijks wordt dit stimuleringsproject uitgevoerd in één week, de 'Week van de Lentekriebels'.

Over het succes van implementatie van de interventies is nog maar weinig bekend. Uit een enquête bij basisscholen blijkt dat 5% de lesmap Relaties en Seksualiteit gebruikt, 12% de video Het Liefdespaleis, 10% een GGD-leskist en 34% een bestaande lesmethode voor wereldoriëntatie of biologie (van der Doef e.a., 2007). De video het Liefdespaleis is verouderd en de handleidingen zijn uitverkocht. De video heeft vernieuwing voordat de handleiding opnieuw wordt uitgebracht. Eigenlijk is alleen Lang leve de liefde in het hele land geïmplementeerd. Girls' Choice, Girls' Talk en Ja, ik wil...veilig vrijen zijn pakketten die in welzijns- of sociaalculturele instellingen in Nederland kunnen worden gebruikt. Volgens globale schatting zijn er ongeveer 2000 medewerkers in het jeugd- en jongerenwerk (mondelinge mededeling van de MO-groep). Dit betekent dat er nog geen sprake is van een landelijke dekking van deze pakketten. Daarbij moet worden opgemerkt dat Girls' Choice en Girls' Talk nog maar net op de markt zijn.

Dat het systematisch implementeren van een lespakket loont, blijkt uit onderzoek naar de implementatie van Lang leve de liefde. Het systematisch implementeren van Lang leve de liefde heeft geleid tot een meer aan het programma getrouwe uitvoering van het lespakket door docenten. Factoren die de implementatie bevorderen zijn: disseminatiestrategieën waarbij docenten ervaren wat het programma kan opleveren, het aanbieden van alternatieve oefeningen en opdrachten in de lessen, en het ondersteunen van docenten door collega-docenten en GGD'en (Wiefferink e.a., 2005).

Effectiviteit

Naar de effectiviteit van de seksuele gezondheidsinterventies is nog maar weinig onderzoek gedaan. Bij vier pakketten is onderzoek gedaan naar de effectiviteit, waarvan twee onderzoeken nog lopen: Multiple Choice 4 U en Safe sex files (zie tabel 3.2). In 2005 heeft er een kleinschalig onderzoek plaatsgevonden naar de adoptie en implementatie van Safe sex files. Uit dit onderzoek kwam naar voren dat het programma te weinig gebruikt werd en er om die reden geen effectiviteitsmeting verricht kon worden toen ter tijd (Backerra e.a., 2006).

Van Lang leve de liefde is de effectiviteit wat betreft kennis, houding en eigen effectiviteit in uitgebreid onderzoek aangetoond (Schaalma e.a., 1996). Een effectmeting op korte termijn onder 1600 leerlingen liet zien dat de lessen Lang leve de liefde allerlei positieve effecten sorteren zowel bij autochtone als allochtone leerlingen. Scholieren geven na afloop van de lessen bijvoorbeeld blijk van meer kennis over seksuele risico's, hun houding ten aanzien van condoom- en pilgebruik is positiever en ze voelen zich beter in staat om grenzen en wensen op het gebied van seksualiteit aan te geven. Tevens wordt er meer en gemakkelijker over seksualiteit en seksuele risico's / veilig vrijen gecommuniceerd met vrienden en deze verandering zet zich voort binnen de relatie. De tolerantie van mensen met HIV is toegenomen; ze staan positiever tegenover homoseksualiteit en zijn meer ruimdenkend over seksuele rolpatronen van jongens en meisjes.

Een kleinschalig onderzoek (N = 94) naar de effectiviteit van Girls' Talk laat zien dat de meiden op verschillende aspecten een verandering in gewenste richting laten zien; toename van kennis, sterker intentie tot pilgebruik, positiever seksueel zelfbeeld, toegenomen seksuele zekerheid en toegenomen intentie tot het realiseren van seksuele wensen (Kuyper & Van der Vlugt, 2006). Ook de eigen effectiviteit met betrekking tot condoomgebruik en anticonceptiegebruik in moeilijke situaties is toegenomen. Bovendien signaleerden counselors veranderingen op gedragsniveau, zoals meer openheid t.a.v. seksualiteit, meer zelfbewustheid, zichtbaar weerbaar opstellen naar jongens en attitudeveranderingen ten aanzien van seksuele en relationele gelijkwaardigheid, seksuele rechten en grenzen stellen.

Van de overige pakketten zijn geen effectstudies bekend.

Tabel 3.2 Kenmerken van implementatie en effectiviteit van schriftelijke seksuele gezondheidsbevorderingsinterventies

	Locatie	Intermediairen	Tijd investering	Beschikbaar sinds	Kosten	Handleiding intermediairen	Implementatie	Effect gemeten?
<i>Interventies voor het basisonderwijs</i>								
Lekker in je vel CPS (Christelijk Pedagogisch Studiecentrum)	School	Docenten	6 lessen, 18,5 uur	2002	< 50 euro	Doelen, materialen, concrete aanwijzingen, didactische tips, aanvullende literatuur en sociale kaart	Onbekend	nee
Relaties en seksualiteit N/GZ	School	Docenten	20 lessen	2004	50-100 euro	Doelen, concrete aanwijzingen, literatuur, didactische tips	Door 5% van de basisscholen gebruikt.	nee
Tienerswijs IFMSA, afd. Scora	School	Docenten / peer-educators	2 lessen van ca 50 minuten	2007	On- bekend	Doelen, materialen, concrete aanwijzingen, literatuur en didactische tips	Nu aan 6 klassen gegeven	nee
Wonderlijk gemaakt, WSNS- samenwerkingsverband en Stichting BGS	School	Docenten	10 lessen	2002	Onbeke nd	Doelen, materialen, concrete aanwijzingen, didactische tips, aanvullende literatuur	Onbekend	nee

	Locatie	Intermediairen	Tijd investering	Beschikbaar sinds	Kosten	Handleiding intermediairen	Implementatie	Effect gemeten?
<i>Interventies voor het voortgezet onderwijs</i>								
Carrouselspel <i>Rutgers Nisso Groep</i>	School	Docenten	40 min, afh. van docent	2005	< 50 euro	Doelen, materialen, concrete aanwijzingen,	Onbekend	nee
Het Voorspel <i>IFMSA, afd. Scora</i>	school	Docenten	2 lesuren van ca 50 minuten	2000	Onbekend	Doelen, materialen, concrete aanwijzingen, literatuur en didactische tips	Zo'n 6250 leerlingen landelijk per jaar.	Onbekend
Ik vrij veilig, óók op vakantie <i>Soa Aids Nederland</i>	School	Docenten	50-100 minuten	2001	< 50 euro	Doelen, materialen, concrete aanwijzingen, literatuur, sociale kaart	Is een aanvullend pakket op LLL en safe sex files	n.v.t.
Lang Leve de Liefde ⁷ <i>Soa Aids Nederland</i> Inclusief: - Special over Loverboys - Klein... maar niet fijn	School	Docenten	6 lesuren	2002 - 2006 - 2007	< 50 euro	Doelen, materialen, concrete aanwijzingen, toets, literatuur, didactische tips	Per jaar worden er 25.000-30.000 leerling-boekjes verspreid onder VMBO leerlingen.	ja ⁸
Multiple Choice 4 U <i>NI/GZ</i>	School	Docenten	10 lesuren	Pilofase; nog niet beschikbaar	Nog niet bekend	Doelen, concrete aanwijzingen, toets, literatuur	Is in pilofase.	ja ⁹
Safe sex files <i>Soa Aids Nederland</i>	School, thuis	Docenten	5-7 uur	2001	< 50 euro	Doelen, materialen, concrete aanwijzingen, toets, literatuur	Van de cd-rom zijn sinds 2001, 4000 exemplaren verspreid.	Ja ⁶
PRomotie Seksuele vorming <i>Edu'Actief</i>	School	Docenten	Onbekend	2005	> 200 euro	Didactische tips	206 docenten handleidingen in omloop	nee

⁷ Inclusief de special 'Lessen over Loverboys' en de special 'Klein, maar niet fijn'

⁸ Effecten op intentie, determinanten, kennis en communicatie

⁹ Effectonderzoek nog niet afgerond

	Locatie	Intermediairen	Tijd investering	Beschikbaar sinds	Kosten	Handleiding intermediairen	Implementatie	Effect gemeten?
<i>Interventies voor voortgezet onderwijs/andere locaties</i>								
Ideëenboek 'Voorlichten dat het een lust is ...' <i>Rutgers Misso Groep</i>	School, buurthuis, jongeren centrum	Docenten	n.v.t.; meerdere methoden worden besproken	1995	< 50 euro	Doelen, materialen, concrete aanwijzingen, literatuur, didactische tips (en de theorie daarachter), sociale kaart	Van 2002-2007 zijn 37 ideëenboeken besteld.	nee
Girls' Choice <i>Rutgers Misso Groep</i>	School, buurthuis, jongeren centrum	Docenten, Jongerenwerkers	afhankelijk van duur spel	2006	< 50 euro	Doelen, materialen, concrete aanwijzingen, literatuur	Sinds eind 2006 300 exemplaren verkocht	nee
Girls' Talk <i>Rutgers Misso Groep</i>	School, jongeren centrum	Docenten, Jongerenwerkers	16 uur	Eind 2006	Onbekend	Doelen, materialen, concrete aanwijzingen, literatuur, didactische tips	In een periode van een half jaar in 2006-2007 80 vrouwelijke professionals getraind	ja ¹⁰
Vakantie en veilig vrijen <i>Stichting Soa bestrijding</i>	School, buurthuis, jongeren centrum	Docenten, Jongerenwerkers	n.v.t.; meerdere methoden worden besproken	2003	Hand boek < 50 euro	Doelen, materialen, concrete aanwijzingen, literatuur, didactische tips, sociale kaart	Onbekend	nee

¹⁰ Effecten op gedrag, intentie en determinanten

	Locatie	Intermediairen	Tijd investering	Beschikbaar sinds	Kosten	Handleiding intermediairen	Implementatie	Effect gemeten?
Interventies voor buurthuizen/jongerencentra								
Handleiding veilig vrijen en seksualiteit voor jeugdwezijnswerk Soa Aids Nederland	Buurthuis, jongeren centrum	Jongerenwerker	16 activiteiten van 10 min tot 2uur	April 2007	< 50 euro	Doelen, materialen, concrete aanwijzingen, literatuur	Trainingen voor jongerenwerkers. Voor Ja, ik wil... veilig vrijen zijn in 2004-2005, 176 jongeren werkers getraind en 1000 handleidingen verspreid	nee
Interventies voor opvanglocaties/scholen								
Wijzer in de Liefde MOA/GGD Nederland	Opvang locaties, inter-nationale schakel klassen (onderdeel van ROC's)	Docenten internationale schakelklassen en AMA-scholen, GVO-ers, MOA- en GGD medewerkers, AMA-team	18 uur	2005	gratis	Doelen, materialen, concrete aanwijzingen, literatuur, didactische tips, sociale kaart	Onbekend	nee
Interventies voor het uitgaanscircuit								
Draaiboek uitgaanscircuit Stichting Soa bestrijding	Buurthuis en uitgaansgelegenheden (café)	Jongerenwerkers, café eigenaren	n.v.t.; meerdere methoden worden besproken	2000	Draaiboek < 50 euro	Materialen, concrete aanwijzingen, sociale kaart, kneipunten, tips procesevaluatie, peer-education	Onbekend	n.v.t.

3.2 Algemene lesmethoden biologie, verzorging en maatschappijleer

In totaal zijn er 7 lesmethoden beschreven waarin seksualiteit wordt behandeld; 3 methoden biologie, 3 methoden verzorging en één methode maatschappijleer. Deze lesmethoden worden in de volgende paragraaf kort besproken.

In bijlage C is een overzicht en een uitgebreide beschrijving gegeven van de doelgroep, doelstellingen, thema's, gedragsfactoren en didactische werkvormen van de lesmethoden. Voor een overzicht van de methoden die zijn uitgesloten uit de inventarisatie wordt verwezen naar bijlage E.

Alle methoden zijn ontwikkeld voor het voorgezet onderwijs en zijn vaak bruikbaar voor VMBO / HAVO- en VWO-niveau. Over het algemeen zijn de methoden gericht op het vergroten van kennis door informatieoverdracht en attitudevorming ten aanzien van seksuele en relationele vorming. Bij methoden voor verzorging is de doelstelling breder geformuleerd en gaat het erom jongeren te leren zelfstandig te werken, in dit geval op het gebied van seksuele en relationele vorming. Uit de doelstelling van de methoden blijkt al dat het aanleren van vaardigheden niet uitgebreid aan de orde komt. In één methode van verzorging worden communicatievaardigheden aangeleerd, maar over het algemeen wordt er weinig aandacht besteed aan het aanleren van vaardigheden op het gebied van het voorkomen van hiv/soa en ongewenste zwangerschap (bijv. vaardigheden voor condoomgebruik of onderhandelen hierover met de partner). In alle methoden komen thema's aan bod zoals lichamelijke, geestelijke en sociale veranderingen tijdens de puberteit, relaties, verliefdheid, voortplanting, zwangerschap, soa, anticonceptie en veilig vrijen. De thema's voortplanting en ontwikkeling (lichaam) worden veelal op een cognitieve manier benaderd en het gaat hierbij voornamelijk om het aanleren van kennis. Dit gebeurt door middel van het maken van opdrachten en zelfstandig werken. Thema's zoals veranderingen in de puberteit, verliefdheid, verkering en homoseksualiteit verlangen een meer affectieve benadering waar ruimte is voor discussie en attitudevorming.

3.3 Internetsites voor jongeren

In totaal zijn er 13 internetsites beschreven in de inventarisatie. In deze paragraaf zal de inhoudelijke informatie, mate van gebruik en effectiviteit van de internetsites kort worden beschreven.

In bijlage D wordt een overzicht en uitgebreide beschrijving gegeven van doelgroep, onderwerpen, doelstellingen en ontwikkelaars van de internetsites (tabel 1). Ook wordt er een overzicht en uitgebreide beschrijving gegeven van de mate van gebruik en de effectiviteit van de internetsites (tabel 2). Niet alle webbeheerders zijn benaderd of hebben gereageerd, vandaar dat deze sites ontbreken in de tabel.

Voor een overzicht van de internetsites die zijn uitgesloten, wordt verwezen naar bijlage E.

De meeste internetsites (tien) zijn bedoeld voor jongeren tussen de 10 en 25 jaar. Er zijn drie sites die naast het geven van informatie aan jongeren óók informatie geven aan intermediairen van voorlichtinginterventies of professionals. Verder zijn er vier sites speciaal bedoeld voor allochtone jongeren en is er één site speciaal bedoeld voor meisjes. Over het algemeen is de doelstelling van deze sites erop gericht de kennis van jongeren op het gebied van seksualiteit te vergroten. Op enkele sites, zoals www.maroc.nl en www.youxme.nl, is er ruimte voor interactie in de vorm van

bijvoorbeeld een forum of vragenrubriek, waardoor attitudevorming mogelijk wordt. Sommige sites zijn meer gericht op veilige seks en het voorkomen van soa's, terwijl andere sites zich meer richten op de maatschappelijk aspecten, zoals relaties, verliefdheid en weerbaarheid. Thema's zoals soa, anticonceptie, seksualiteitsbeleving, lichaam, menstruatie, homoseksualiteit, loverboys, zwangerschap en mishandeling komen aan bod, verspreid over de verschillende sites. De meeste sites zijn ontwikkeld door de grotere landelijke organisaties. Zo zijn er twee sites ontwikkeld door Rutgers Nisso groep, zes sites door Soa Aids Nederland en één site door het NIGZ. Verder hebben Durex en Tampax beide een site ontwikkeld en is er een samenwerkingsverband tussen GGD Groningen, GGD Fryslân, GGD Drenthe en het Centrum voor Seksuele Gezondheid Noord Nederland

In totaal zijn de bezoekersaantallen en resultaten van gebruikersonderzoek van 7 internet sites verzameld. Een meerderheid van de sites bestaat ongeveer 3-4 jaar, terwijl er drie sites vrij nieuw zijn, tussen 0,5 – 1,5 jaar. De bezoekersaantallen verschillen nogal, maar zitten wel allemaal in de duizenden per maand (variërend van 3000 – 9000 bezoekers), met uitzondering van een enkele site. Het meten van effectiviteit van de sites op het gebied van gedragsveranderingen is lastig. De meeste webbeheerders noemen het een onmogelijke taak te kunnen meten of informatie op de site daadwerkelijk tot gedragsveranderingen hebben geleid in de bezoekers. Wel is de mening van bezoekers over de praktische en inhoudelijke kant van de site door een aantal webbeheerders onderzocht. Er zijn ook enkele onderzoeken uitgevoerd naar de interesses en behoeften van gebruikers. Hieruit kwam naar voren dat gebruikers behoefte hebben aan zelf diagnostiek op het gebied van risico's van soa en hiv. Verder is er behoefte aan informatie over het lichaam, (orale) seks, verliefdheid, relaties, condooms, veilig vrijen, soa/hiv (testen), zwangerschap, loverboys, seks en internet en seks en geloof. De bezoekers van sites voor allochtone jongeren hebben naast deze thema's vooral behoefte aan informatie over religie en seks. Vooral de bezoekers van de sites voor de Turkse en Marokkaanse jongeren hebben behoefte aan informatie over gearrangeerde huwelijken, seks voor het huwelijk, regels van Islam en seks, masturberen, homoseksualiteit, taboe en schaamte, maagdelijkheid/vlies en sociale druk. De gebruikers van de site voor Antilliaanse jongeren hebben voornamelijk behoefte aan informatie over condooms, soa/hiv, voorbehoedsmiddelen, zwangerschap en abortus.

4 Opvattingen van intermediaire gebruikers over de interventies

Achtereenvolgens komen in dit hoofdstuk de resultaten van de interviews met docenten uit het basisonderwijs, docenten uit het voortgezet onderwijs en jongerenwerkers aan bod. In de interviews is gevraagd naar hun opvattingen over de beschikbare interventies op het gebied van seksuele gezondheidsbevordering. Ook is gevraagd naar randvoorwaarden voor implementatie. Maar eerst wordt de respons onder de voor een interview benaderde docenten en jongerenwerkers gepresenteerd. Voor het uitgebreide verslag van de bevindingen uit de interviews wordt verwezen naar bijlage F.

4.1 Respons

Door 42 intermediaire gebruikers werd medewerking verleend aan een interview. De totale respons onder de benaderde beroepsgroepen tot medewerking aan een interview bedraagt 45%. In totaal zijn 14 docenten uit het basisonderwijs benaderd voor een interview. Alle docenten zegden deelname toe, wat een respons van 100% opleverde (zie bijlage F). Van 11 respondenten uit het voortgezet onderwijs, zeiden er 9 deelname toe, een respons van 82%. In twee regio's waren alle benaderde docenten al door de GGD over het onderzoek geïnformeerd alvorens de onderzoekers contact opnamen voor een afspraak. Dit kan de hoge respons verklaren. In één regio namen de onderzoekers zelf als eerste contact op met de docenten. Eén docent deed niet mee wegen ziekte en een andere docent had geen tijd. In totaal vonden met 18 docenten individuele interviews plaats. Vijf basisschooldocenten werden in groepen geïnterviewd; één groep van 3 en één groep van 2 docenten.

De non-respons voor het groepsinterview bij jongerenwerkers en GGD-medewerkers was onverwacht hoog (72%). De onderzoekers benaderden zelf door GGD'en aangedragen potentiële respondenten. Redenen waarom jongerenwerkers niet mee konden doen waren: geen tijd, vakantie, geven geen seksuele voorlichting aan jongeren, geven alleen voorlichting op scholen, onbereikbaar of kunnen niet aanwezig zijn op het tijdstip van het groepsinterview. Uiteindelijk is met 14 jongerenwerkers en 5 GGD-medewerkers gesproken, die zelf voorlichting geven aan jongeren. Van hen namen er 17 deel aan 4 groepsinterviews. Met 2 jongerenwerkers vonden individuele (telefonische) interviews plaats, omdat zij op het tijdstip van het groepsinterview niet konden.

4.2 Het basisonderwijs

4.2.1 Achtergrond

Achtergrondkenmerken docenten en scholen

In totaal zijn veertien docenten uit het basisonderwijs gesproken van dertien verschillende scholen in de regio's stad Utrecht, Brabant en Midden Holland. Dit betreft negen Katholieke scholen, vier (Protestants) Christelijke scholen en één Jenaplanschool. De docenten zijn gesproken tijdens negen individuele interviews, één groepsinterview met drie docenten en één interview met twee docenten. De meeste van de docenten (elf) die we spraken gaven les aan de oudere groepen: groepen 7 en 8. Drie docenten gaven les aan lagere groepen: aan groepen 1-5. Het merendeel van de docenten die we spraken

hadden al meer dan tien jaar werkervaring als docent. Het gemiddelde aantal jaren werkervaring van de geïnterviewde docenten lag op negentien jaar. Twee docenten waren net gestart en zaten in hun eerste jaar als docent.

Wat speelt er op basisscholen op het gebied van seksuele gezondheid?

Kinderen op de basisschool hebben interesse voor het thema seksualiteit. Sommige docenten gaven aan dat kinderen hier eerder mee bezig zijn dan vroeger en ook eerder lichamelijk rijp zijn. Kinderen kunnen sterk verschillen in hun seksuele ontwikkeling, de mate waarin ze kennis hebben van seksualiteit en hoe open ze hier over (willen) zijn. Het besef van wat seksualiteit inhoudt, is vaak nog onvolledig. De interesse van kinderen in seksualiteit uit zich op de basisschoolleeftijd vooral door het gebruik van seksueel getinte woorden in de klas, lacherigheid, het stellen van vragen, verliefdheid en verkering. Problemen op het gebied van seksualiteit komen weinig voor. Op een aantal scholen zijn eenmalige incidenten voorgekomen, zoals een jongen die met een condoom op zak liep of een meisje dat een vermoedelijk contact had met een loverboy.

4.2.2 *Interventies*

Gebruik

De scholen van de geïnterviewde docenten gebruiken meerdere lespakketten en -materialen naast elkaar om de lessen over seksualiteit vorm te geven. Het meest door de docenten gebruikte pakket is Relaties en seksualiteit. In mindere mate werd Lekker in je vel gebruikt. Ook algemene sociaal-emotionele lesmethoden waarin onder andere seksualiteit aan bod komt zijn in gebruik. Een mogelijke reden voor de populariteit van Relaties en seksualiteit is dat de GGD'en die docenten hebben geselecteerd voor de interviews die het lespakket in het basisonderwijs min of meer actief promoten. Alle docenten zeiden overleg te hebben gehad met de GGD over de keuze van lesmaterialen. Docenten blijken wisselend op de hoogte van andere lespakketten dan die op hun school wordt gebruikt.

Mening over inhoud en aantrekkelijkheid

Een schoolbreed pakket wordt door de geïnterviewden als voordeel gezien, vanwege de duidelijke opbouw over de verschillende schooljaren. Ook is een schoolbreed pakket over seksualiteit een manier op dit onderwerp om de agenda te zetten binnen de school. Opvallend is dat alle docenten naast het gekozen lespakket, aanvullingen gebruiken met eigen voorkeuren voor materialen, zoals video's. Ook gaan scholen op eigen wijze met het lespakket om. Zo is Relaties en seksualiteit bedoeld voor alle leerjaren van het basisonderwijs. Een aantal scholen gebruikt het lesmateriaal niet schoolbreed, maar alleen in de bovenbouw. Sommige scholen hebben door hun Christelijke signatuur moeite om het onderwerp homoseksualiteit te behandelen.

Docenten lijken redelijk tevreden over het interventieaanbod, door de variëteit in materialen, de handzaamheid van de pakketten en handleidingen. Materialen zouden volgens de geïnterviewden meer de 'normale' ontwikkeling moeten behandelen, zoals verliefdheid, zwangerschap of jeugdpuistjes. Beeldmateriaal wordt soms gemist of als verouderd (video's) en niet handzaam beoordeeld.

Toevoegingen

Men heeft behoefte aan recente video's en ander beeldmateriaal. Verder heeft men behoefte aan uitbreiding op de onderwerpen loverboys, seksuele geaardheid, seksualiteit in andere culturen en kindermishandeling. Tot slot is er behoefte aan materialen voor ouderavonden.

Randvoorwaarden

Duidelijk is dat docenten zich niet beperken tot één lespakket, maar een mix van materialen, soms zelf vervaardigd, gebruiken. Omdat seksualiteit een gevoelig en persoonlijk onderwerp is, bepleiten docenten het gebruik van interventies en materialen op maat. Zij bepleiten een afwisselend aanbod, met veel alternatieven, de vrijheid om zelf lessen in te delen, de mogelijkheid om experts in te huren en de mogelijkheid om docenten die het moeilijk vinden seksualiteit te behandelen tegemoet te komen. Pakketten worden niet altijd in zijn geheel gebruikt en daarmee komt de volledigheid en betrouwbaarheid van implementatie in het gedrang.

Docenten zeggen behoefte te hebben aan duidelijke kerndoelen en richtlijnen voor het geven van seksuele voorlichting, hoewel ook enige flexibiliteit nodig is. Ondersteuning en scholing bij het uitvoeren van seksuele voorlichting wordt belangrijk gevonden. De training van het schoolteam die verbonden is aan Relaties en seksualiteit wordt gewaardeerd. Echter, materialen dienen kort en bondig te zijn en de voorbereidingstijd gering.

4.3 Het voortgezet onderwijs*4.3.1 Achtergrond**Achtergrondkenmerken docenten en scholen*

In totaal zijn er negen docenten uit het voortgezet onderwijs gesproken van verschillende scholen in de regio's stad Utrecht, Brabant en Midden Holland. Het betreft vijf VMBO scholen waarvan er één gericht is op het praktijkonderwijs voor moeilijk lerende kinderen dat onder het niveau van het VMBO ligt. De overige vier scholen zijn scholengemeenschappen met VMBO, HAVO en VWO onderwijs. Op twee scholen wordt niet gewerkt in klassen, maar in projecten en op leerpleinen. We hebben gesproken met 4 docenten biologie, twee docenten mens en natuur, één docent maatschappijleer, één docent verzorging en één schoolpsycholoog. Het aantal jaren werkervaring verschilde nogal onder de docenten; vier docenten hadden al meer dan vijftien jaar werkervaring als docent, drie docenten hadden 0-5 jaar ervaring en twee docenten hadden 6-10 jaar ervaring. Idem voor het aantal jaren ervaring met het geven van seksuele voorlichting.

Wat speelt er onder de jongeren op het voortgezet onderwijs op het gebied van seksuele gezondheid?

De docenten geven aan dat er meerder thema's zijn op het gebied van seksuele gezondheid die de aandacht trekken. Loverboy praktijken (3x), vroegtijdige zwangerschappen (3x) en onwetendheid (2x) worden het meeste genoemd. Daarna volgen moeite hebben (vooral onder de meiden) met NEE zeggen, moeilijk grenzen kunnen aangeven, vooroordelen hebben over homoseksualiteit, jongens die meisjes intimideren (respectloos gedrag), cyberseks (waar meisje zich uitkleedt voor camera en een jongen dit opneemt en verspreidt rond de school), seksueel misbruik en risicovol seksueel gedrag.

Docenten op de scholengemeenschappen geven aan dat jongeren voornamelijk veel over seksualiteit praten en vragen stellen, maar benadrukken dat de VMBO leerlingen vroeger rijp zijn dan de HAVO en de VWO leerlingen. De problemen tussen deze groepen verschillen dan ook.

Er wordt opgemerkt dat er thuis opvallend weinig aan seksuele voorlichting wordt gedaan. Docenten zien dat de jongeren nog maar weinig weten over het onderwerp,

ondanks het feit dat de jongeren pretenderen er veel over te weten en zich ook op deze manier gedragen en kleden (gerefereerd wordt naar het feit dat jonge meiden er uitdagend gekleed bij lopen op school). Het gedrag van meiden wordt gezien als problematischer, omdat de docenten van mening zijn dat zij ook daadwerkelijk jonger seksueel actief zijn (vaak met oudere jongens). Daarentegen wordt verondersteld dat jongens (van dezelfde leeftijd) vooral het idee hebben dat ze alles moeten doen en leuk moeten vinden, maar dat het hier vaak blijft bij het aannemen van een houding en niet zondermeer leidt tot seksuele activiteiten.

4.3.2 *Interventies*

Gebruik

Het geven van seksuele voorlichting aan de hand van lesmethoden wordt nog steeds vaker gedaan dan het geven van seksuele voorlichting aan de hand van een pakket. In totaal maakten drie docenten gebruik van een pakket zoals Lang Leve de Liefde of Girls' Talk. De voornaamste reden hiervoor, zeggen docenten, is dat een pakket de bewegingsvrijheid van de docent kan verkleinen. Docenten vinden het fijn de onderwerpen die spelen in de klas te kunnen behandelen wanneer dit nodig is. Docenten prefereren het werken met lesmethoden boven pakketten, zodat ze deze dan zelf kunnen aanvullen met elementen uit (andere) pakketten.

Over het algemeen wordt Lang Leve de Liefde (LLL) het meeste gebruikt door de scholen van de geïnterviewde docenten en wordt LLL gezien als beste aanvulling op de lesmethoden. LLL bestaat uit veel verschillende werkvormen en onderwerpen zodat het voor een docent gemakkelijk is hier elementen uit te halen. In totaal gebruiken zes van de negen scholen (onderdelen van) LLL, waarvan er twee scholen volgend jaar gaan beginnen met LLL.

Mening over inhoud en aantrekkelijkheid

'Biologie voor jou' wordt gezien als een van de meest complete lesmethode op het gebied van seksuele voorlichting (dit is gebaseerd op de twee scholen die hier gebruik van maken).

Docenten variëren nogal in hun mening over verschillende pakketten. Zo wordt LLL door de één beoordeeld als flitsend en afwisselend en door de ander als flauwtjes en ouderwets. Het lijkt erop dat de behoeftes die spelen onder de jongeren op scholen een van de belangrijkste criteria zijn voor het zoeken van nieuw materiaal. Opvallend is dat alle scholen in Midden-Holland gebruik maken van LLL en hier allen zeer tevreden mee zijn. Interessant te vermelden is dat op al deze scholen er contact is geweest met de GGD tijdens de implementatie ervan. Ook in Utrecht wordt LLL goed ontvangen op de school waar het gegeven wordt. Alleen in Brabant zijn er nogal wat op en aanmerkingen.

Girls' talk wordt zeer positief beoordeeld en wordt gezien als een methode die goed ingaat op het relationele aspect van seksualiteit. Ook het stukje weerbaarheid en het aangeven van grenzen wordt zeer gewaardeerd.

Toevoegingen

Men heeft vooral behoefte aan nieuwe video's en beeldmateriaal. De video's die er nu zijn, zijn gedateerd en dit belemmert het overkomen van de boodschap bij de jongeren. Verder heeft men behoefte aan uitbreiding op de onderwerpen discriminatie van homoseksuelen, het aangeven van grenzen en het 'gewone' verhaal rondom seksualiteit.

Randvoorwaarden

Geconcludeerd kan worden dat docenten de voorkeur geven aan het zelfstandig bij elkaar zoeken van materialen en onderwerpen in plaats van het gebruiken van één vaststaand pakket. Indien wel gebruik gemaakt wordt van één pakket, wordt benadrukt dat het pakket ruimte moet bieden aan de docent zijn/haar eigen invulling te kunnen geven.

Docenten geven aan dat wanneer je als docent seksuele voorlichting geeft, het ontwikkelen van een sfeer in de klas, een vertrouwensband en openheid erg belangrijk is. Tevens moet je als docent goed kunnen aanvoelen wat er speelt in de klas en moet je kunnen omgaan met conflicten.

Als laatste wordt van de organisatie verwacht dat er ruimte is voor de docent om zijn/haar eigen materialen uit te kunnen zoeken. Ook wordt het belangrijk geacht dat er goede faciliteiten zijn waar seksuele voorlichting gegeven kan worden, zoals een geschikt lokaal.

4.4 Het jongerenwerk*4.4.1 Achtergrond**Achtergrondkenmerken van jongerenwerkers*

Gesproken is met 14 jongerenwerkers en 5 medewerkers van GGD'en; 5 mannen en 14 vrouwen. Vijf respondenten zijn werkzaam in de regio Midden-Holland, 8 in de provincie Noord-Brabant en 6 in de provincie Utrecht. De gemiddelde leeftijd van de geïnterviewden is 34 jaar (minimum 24 jaar, maximum 56 jaar). Zij hebben gemiddeld 8 jaar werkervaring (minimum 2 jaar, maximum 22 jaar) als jongerenwerker of GGD-medewerker, waarvan 6 jaar ervaring met het geven van seksuele voorlichting.

De settings waar de 14 jongerenwerkers actief zijn, zijn scholen (7 keer genoemd), jongerencentra (4), buurthuis (1) en de straat (5). Het schoolniveau is VMBO (3 keer genoemd), ROC/MBO (1), basisschool (1), VWO (1), speciaal/praktijkonderwijs (1). Eén jongerenwerker werkt vanuit een informatiepunt op een school waar voorlichting wordt gegeven. Twee jongerenwerkers werken vanuit een christelijke welzijninstelling. De doelgroepen waaraan voorlichting wordt gegeven zijn meestal zowel autochtone als allochtone jongeren. De voorlichting is in groepen, maar ook vaak individueel.

Eén jongerenwerker zegt dat ze eigenlijk geen seksuele voorlichting geeft. Wel spreekt zij met individuele jongeren over seks. Andere jongerenwerkers beschouwen dit wel als seksuele voorlichting en geven voorlichting aan individuen wanneer zich een probleem aandient of aan groepen. Eén geïnterviewde is teamleider en geeft niet zelf seksuele voorlichting.

Onder de GGD-medewerkers¹¹ bevinden zich twee jeugdverpleegkundigen met het aandachtgebied medische opvang asielzoekers (MOA), twee GVO-medewerkers en een soaverpleegkundige. Zij geven allen zelf voorlichting. De voorlichting is deels individueel, bijvoorbeeld voorlichting op een soaspreekuur of aan jeugdige asielzoekers, vluchtelingen en nieuwkomers. Zo krijgt iedere jongere asielzoeker structureel individuele voorlichting. Tevens wordt voorlichting aan groepen gegeven. De settings waar de GGD-medewerkers actief zijn, zijn scholen (ROC/MBO, AMA-

¹¹ Hierna wordt in deze paragraaf in zijn algemeenheid gesproken over jongerenwerkers en omvat deze algemene noemer ook de GGD-medewerkers. Alleen wanneer het relevant is om specifieke informatie uit de interviews van GGD-medewerkers te vermelden, wordt de term 'GGD-medewerker' gebruikt.

scholen), soaspreekuur, asielzoekerscentra en incidenteel jongerencentra. De doelgroepen waaraan voorlichting wordt gegeven zijn allochtonen en autochtonen.

Wat speelt er in het jongerenwerk op het gebied van seksuele gezondheid?

Thema's met betrekking tot seksuele gezondheid die in de interviews met de jongerenwerkers naar voren komen zijn gemis aan kennis over het menselijk lichaam, onwetendheid over consequenties van seksueel gedrag, grenzen stellen en omgaan met groepsdruk, cyberseks, breezerseks en loverboyproblematiek.

De jongerenwerkers merken op dat jongeren al vroeg met seks worden geconfronteerd, bijvoorbeeld door videoclips op tv. De algemene opinie is dat kinderen vroeg wijs zijn, maar volgens de jongerenwerkers lijkt dat zo. Door de jongerenwerkers wordt veel onwetendheid bij de doelgroep gezien, zoals onbekendheid met soa, zwangerschap en de gevolgen van seksueel gedrag. Jongeren staan er bijvoorbeeld niet bij stil wat de consequenties zijn als zij zich uitkleden voor de webcam. Er is ook weinig kennis van het lichaam. Jongerenwerkers besteden veel aandacht aan het uitleggen van eenvoudige anatomie.

Een belangrijk thema met betrekking tot seksuele gezondheid dat in alle groepsinterviews met jongerenwerkers wordt genoemd is grenzen stellen.

Opgemerkt wordt dat de verbinding tussen liefde en seks voor jongeren niet meer duidelijk is. Jongeren beginnen eerst met seks, voordat ze verliefd zijn. Pijpen en aftrekken worden niet gezien als seks. Volgens enkele jongerenwerkers vinden meiden het normaal dat je een jongen pijpt of aftrekt in ruil voor een Breezer. Door jongerenwerkers wordt vooral de positie van meiden als kwetsbaar beschouwd. Meisjes gaan over hun eigen grenzen heen. Bij jongens is er volgens de jongerenwerkers veel bravour, maar uiteindelijk zijn meisjes vroeger rijp. Seksueel gedrag komt veelal tot stand onder groepsdruk. Jongeren willen voldoen aan het verwachtingspatroon, maar hebben dan achteraf spijt. Ze doen dingen op seksueel gebied tegen hun zin. Een jongerenwerker merkt hierover op dat jongens soms denken: "als een meisje nee zegt bedoelt ze eigenlijk ja". Jongeren hebben volgens de jongerenwerkers moeite met grenzen stellen.

Tot slot wordt in alle interviews het probleem van loverboys genoemd. Ook hier spelen factoren als onwetendheid en problemen met grenzen stellen een rol.

De problematiek die de jongerenwerkers waarnemen, wordt mogelijk gekleurd door de doelgroep waarvoor zij werken: jongeren uit achterstandssituaties, allochtonen, en nieuwkomers. Een aantal jongerenwerkers geeft aan dat de problemen vooral spelen bij lager opgeleide jongeren. Echter anderen merken op dat jongeren op havo of vwo in hun seksuele ontwikkeling op de zelfde vragen stuiten. Over de mate waarin de genoemde problemen in allochtone groepen voorkomen verschillen de meningen. Een jongerenwerker is opgevallen dat Marokkaanse meiden al veel weten over seksualiteit. Een GGD-medewerker ondervindt echter in de praktijk dat dit maar zo lijkt en dat er in die groep veel vragen zijn. In het groepsinterview met GGD-medewerkers die voor asielzoekers, vluchtelingen en nieuwkomers werken komt naar voren dat er in de groepen veel misverstanden zijn over hiv/aids, het maagdenvlies en het menselijk lichaam (bouw van de vagina).

4.4.2 *Interventies*

Gebruik

Door GGD-medewerkers wordt voor de doelgroep jeugdige asielzoekers vluchtelingen en nieuwkomers het voorlichtingspakket Wijzer in de liefde gebruikt, aangevuld met materialen uit het Child birth book. De geïnterviewde jongerenwerkers maken gebruik van diverse interventiemethoden en materialen voor meidengroepen (Girls' Talk en Girls' Choice) en loverboyproblematiek, aangevuld met materialen zoals video's, voorbehoedsmiddelenkoffers en het uitdelen van condooms. Zij geven voorlichting in jongerencentra, op straat en in scholen. De aangetroffen voorkeuren voor voorlichtingspakketten kan zijn gestuurd door de wijze van benaderen van respondenten. Zo is het niet gelukt om jongerenwerkers te interviewen die een training hebben gevolgd om Ja ik wil...veilig vrijen te geven. Bij de jongerenwerkers ontbreekt het overzicht van interventies op het gebied van seksuele gezondheidsbevordering. Zij stuiten nu op eigen initiatief, min of meer toevallig, op interventies. Er is commentaar op de dienstverlening en ondersteuning door GGD'en aan jongerenwerkers.

Mening over inhoud en aantrekkelijkheid

De jongerenwerkers vinden het interventieaanbod minder geschikt voor het werk in jongerencentra en het straathoekwerk. Zij hebben te maken met wisselende groepen jongeren en het contact is van korte duur. Veel voorlichtingspakketten veronderstellen herhaalde bijeenkomsten met een vaste groep bezoekers. Een probleem is verder dat de doelgroep niet snel te porren is om een voorlichtingsbijeenkomst over seksualiteit bij te wonen, onder meer vanwege hoge sociale controle in de buurt. Ook vraagt het bereiken van jongeren uit culturen waar seks moeilijk bespreekbaar is extra aandacht.

De GGD-medewerkers vinden Wijzer in de liefde een compleet pakket. Het Child birth book is gedateerd. De jongerenwerkers vinden het spel Girls' Choice een aantrekkelijke tool om seksualiteit met de doelgroep te bespreken. Het pakket No Apologies, dat in Christelijke settings wordt gebruikt, wordt gewaardeerd vanwege de intensiteit en opbouw. In dit pakket wordt de keuze voor seksuele onthouding voor het huwelijk expliciet aan jongeren voorgelegd. Het wijkt daardoor af van de hedendaagse, dominante seksuele cultuur in Nederland.

Toevoegingen

Er is behoefte aan goed beeldmateriaal en video's. Voor jeugdige asielzoekers vluchtelingen en nieuwkomers is uitgebreidere informatie over meisjesbesnijdenis en homoseksualiteit gewenst. Voorts is er behoefte aan interventies op het gebied van de seksuele moraal van jongeren, waarbij er aandacht is voor emoties en zelfbeeld. Tot slot dient het aanbod te worden aangevuld met interventies die geschikt zijn voor jongens.

Randvoorwaarden

Interventies dienen modulair te worden opgebouwd, zodat jongerenwerkers kunnen kiezen voor onderdelen. Omdat pakketten niet altijd in zijn geheel gebruikt worden komt de volledigheid en getrouwheid van implementatie in het gedrang. Er dient aandacht te zijn voor implementatievraagstukken in het jongerenwerk. Voorlichtingspakketten dienen kort en bondig te zijn. Het taalgebruik eenvoudig. De informatieoverdracht over het aanbod van interventies dient beter te worden geregeld. Tot slot dient de voorlichting een meer structureel karakter te krijgen, o.a. door een doorgaande lijn van seksuele voorlichting in de verschillende levensfasen van jongeren.

Daarbij is afstemming tussen voorlichtingsactiviteiten in het onderwijs en welzijnswerk van belang. Gelet moet worden op het kostenaspect van materialen en trainingen.

Literatuur

BACKERRA V, SCHAALMA H, BERTENS M. Een onderzoek naar de adoptie en implementatie van een web-based lespakket. Universiteit Maastricht, 2006.

DOEF S VAN DER, DAFESH Z, REITZEMA E. Inventariserend onderzoek naar relationele en seksuele vorming op basisscholen. Woerden: NIGZ, 2007.

ENGELHARD D, GRAAF H DE, POELMAN J, TUK B. Het is vies als twee jongens met elkaar vrijen; seksuele gezondheid van allochtonen. Z.pl., z.t.

FLEUREN M, WIEFERINK K, PAULUSSEN T. Determinants of innovation within health care organizations. Literature review and Delphi study. *Int J for Quality in Health Care* 2004;16:107-123.

GRAAF H DE, MEIJER S, POELMAN J, VANWESENBEECK I. Seks onder je 25ste. Seksuele gezondheid van jongeren anno 2005. Delft: Eburon, 2005.

KUYPERS A, VLUGT I VAN DER. Preventieprogramma Girls' Talk, Utrecht: Rutgers Nisso Groep, TransAct. Uit: Handleiding begeleiding Girls'Talk RNG, 2006.

MEIJER S, DE GRAAF H, WESENBEECK I VAN, POELMAN J. Actieplan 'Participatie in onderzoek en actie'. Seks onder je 25ste. Soa Aids Nederland / Rutgers Nisso Groep, 2005.

PONTIER JF, TIGGELMAN ECM, WINKEL WMM VAN DEN. Preventie op het gebied van seksuele gezondheid; eerste rapportage. Rotterdam: Bureau Obelon, 2006.

RUTGERS NISSO GROEP & CPS. (g.d.). Overzicht. In *Lesmateriaal*. Verkregen 7 mei 2007, van <http://www.seksuelevorming.nl>

SCHAALMA HP, KOK G, BOSKER RJ, PARCEL GS, PETERS L, POELMAN J, REINDERS J. (1996). Planned development and evaluation of AIDS/STD education for secondary school students in The Netherlands: short-term effects. *Health Educ Q.* 1996 Nov; 23(4):469-87.

SEKSUELE GEZONDHEID IN NEDERLAND. Een raamwerk voor vernieuwing van de eerstelijns gezondheidszorg rondom seksualiteit en reproductie per januari 2008. Nederlandse Vereniging voor Seksuologie, StiSan, CASA, Sense Midden-Holland, Sense zuidelijk Zuid-Holland, Rutgers Nisso Groep. Stichting Anticonceptie Nederland, 2006

VOGELS T, BUITENDIJK SE, BRUIL J, DIJKSTRA NS, PAULUSSEN TGWM. Jongeren, seksualiteit, preventie en hulpverlening. Een verkenning van de situatie in 2002. Leiden: TNO Preventie en Gezondheid, 2002.

WIEFFERINK CH, POELMAN J, LINTHORST M, VANWESENBEECK I, WIJNGAARDEN JCM VAN, PAULUSSEN TGW. Outcomes of a systematically designed strategy for the implementation of sex education in Dutch secondary school. *Health Education Research* 2005;20:323-333.

YPEREN T VAN, ZWIKKER M, MOLLEMAN G, BOUWENS J, BECKERS M.
Erkenningscommissie (niet-justitiële) jeugdinterventies; werkwijze en criteria. Z.pl.
Wergroep erkenning jeugdinterventies, 2007.

ZONMW Programmavoorstel Seksuele gezondheid van de jeugd. Den Haag: ZonMw,
2006.

A Overzicht seksuele voorlichtingsinterventies

1. Lekker in je vel,
CPS Ontwikkeling en advies, 2006
2. Relaties en seksualiteit,
ThiemeMeulenhof, 2004
3. Tienerwijs,
Scora, eerste druk, 2007
4. Wonderlijk gemaakt,
Uitgeverij Groen Educatief, 2002
5. Carrouselspel,
Rutgers Nisso Groep, 2005
6. Het voorspel,
Scora, zesde druk, 2007
7. Ik vrij veilig, óók op vakantie
Stichting soa bestrijding, 2003
8. Lang leve de liefde
Soa Aids Nederland, zesde druk, 2006
9. Multiple Choice 4 U
Uitgeverij NIGZ, 2006
10. Safe sex files
Stichting soa bestrijding, tweede druk, 2002
11. PrOmotie, Seksuele vorming
Edu'actief, 2005
12. Ideeënboek 'Voorlichten dat het een lust is...'
Rutgers Stichting, derde druk, 1995
13. Girls' Choice
Rutgers Nisso Groep, 2006
14. Girls' Talk
Rutgers Nisso Groep, 2006
15. Draaiboek vakantie en veilig vrijen
Stichting soa bestrijding, 2003
16. Handleiding 'veilig vrijen en seksualiteit voor het jeugdwerk' ^{jeugdwerk}
Soa Aids Nederland, eerste druk, 2007
17. Wijzer in de liefde
GGD Nederland, tweede editie, 2007
18. Draaiboek uitgaanscircuit
Stichting soa bestrijding, eerste druk, 2000

B Opbouw en structuur van de interventies

Specifieke doelstellingen van de Interventies

Interventies	Doelstelling
<i>Interventies voor het basisonderwijs</i>	
Lekker in je vel <i>CPS (Christelijk Pedagogisch Studiecentrum)</i>	Leren waarderen van eigen lichaam, bewustwording van eigen en andermans gevoelens, wensen, opvattingen en mogelijkheden, het kunnen aangaan en onderhouden van relaties en beslissingen kunnen nemen op het gebied van seksualiteit en relaties.
Relaties en seksualiteit <i>NIGZ (Nationaal Instituut voor Gezondheidsbevordering en Ziektepreventie)</i>	Ondersteunen bij de ontwikkeling tot een persoon die respect heeft voor zichzelf en anderen, zich bewust is van eigen en andermans gevoelens, wensen, opvattingen, en mogelijkheden en steeds beter gefundeerde beslissingen kan nemen op het gebied van seksualiteit.
Tienerwijs <i>IFMSA (International Federation of Medical Student's Associations), afd. Scora (Standing Committee on Reproductive Health including Aids)</i>	Bewustmakingsproces bij jongeren en leraren op gang brengen. Leerlingen uit groep 7/8 bewust maken van hun keuzen op het gebied van seksualiteit, verliefdheid en puberteit, de onderwerpen bespreekbaar maken onder jongeren en leerkrachten vertrouwd maken met een nieuwe vorm van seksuele voorlichting, die ze zelf kunnen voortzetten.
Wonderlijk gemaakt <i>WSNS-samenwerkingsverband en Stichting BGS</i>	Het plaatsen van seksualiteit in het kader van het Reformatorische geloof. Seksualiteit, geslachtsgemeenschap en zwangerschap wordt besproken in het kader van het huwelijk.
<i>Interventies voor het voortgezet onderwijs</i>	
Carrouselspel <i>RNG (Rutgers Nisso Groep)</i>	Het spel is erop gericht dat jongeren met elkaar leren praten over seksualiteit en relaties.
Het Voorspel <i>IFMSA, afd. Scora</i>	Het op gang brengen van een bewustmakingsproces bij jongeren en leraren ter bevordering van veilig vrijen.
Ik vrij veilig, óók op vakantie <i>SANL (Soa Aids Nederland)</i>	Het programma is bedoeld als aanvulling op Lang Leve de Liefde en Safe Sex Files en richt zich op preventie van SOA en het voorkomen van zwangerschap tijdens de vakantie.
Lang Leve de Liefde <i>SANL (Soa Aids Nederland)</i>	Het programma is gericht op een gezonde en veilige seksuele ontwikkeling, waarbij het voorkomen van soa en ongewenste zwangerschappen een belangrijke rol inneemt. Naast kennisoverdracht over veilig en onveilig seksueel gedrag, wordt er aandacht besteed aan het bevorderen van een positieve, verantwoordelijke houding ten aanzien van seksualiteit.
Multiple Choice 4 U <i>NIGZ (Nationaal Instituut voor</i>	Het bevorderen van kennis, attitude en vaardigheden op het gebied van roken en

Gezondheidsbevordering en Ziektepreventie)	seksualiteit.
Safe sex files <i>SANL (Soa Aids Nederland)</i>	Het vergroten van inhoudelijke kennis en verbreding van het gedragsrepertoire (vaardigheden) van leerlingen op het gebied van veilig vrijen en seksualiteit.
PrOmotie Seksuele vorming <i>Edu'Actief</i>	Het programma is bedoeld als aanzet, als inspiratiebron voor lessen over seksuele vorming. Er zijn vier thema's: contact, veilig vrijen, een baby en samenleven.
<i>Interventies voor voortgezet onderwijs/andere locaties</i>	
Voorlichten, dat het een lust is... <i>RNG (Rutgers Nisso Groep)</i>	Ideeënboek voor seksuele voorlichting voor intermediairen / jeugdjongeren werkers. Hulpverlening en voorlichting op het gebied van seksualiteit en geboorteregeling
Girls' Choice <i>RNG (Rutgers Nisso Groep)</i>	Het programma wil een bijdrage leveren aan de preventie van onbedoelde / ongewenste zwangerschappen.
Girls' Talk <i>RNG (Rutgers Nisso Groep)</i>	Het programma is erop gericht om meiden relationeel en seksueel weerbaar te maken.
Vakantie en veilig vrijen <i>SANL (Soa Aids Nederland)</i>	Dit programma biedt structurele handvatten aan GGD-medewerkers voor het opzetten van activiteiten om jongeren te attenderen op het belang van veilig vrijen op vakantie en hen te stimuleren condooms mee te nemen naar de vakantiebestemming.
<i>Interventies voor buurthuizen/jongerencentra</i>	
Handleiding veilig vrijen en seksualiteit voor jeugdwelzijnswerk <i>SANL (Soa Aids Nederland)</i>	In dit programma staat het ondersteunen van jongeren bij een gezonde en veilige seksuele ontwikkeling centraal. Hierbij neemt het voorkomen van een soa en zwangerschap en het herkennen en aangeven van wensen en grenzen een belangrijke plaats in, maar ook het bevorderen van een positieve, verantwoordelijke houding ten aanzien van seksualiteit.
<i>Interventies voor het uitgaanscircuit</i>	
Draaiboek uitgaanscircuit <i>SANL (Soa Aids Nederland)</i>	Het handboek biedt structurele handvatten bij het opzetten van activiteiten in het kader van veilig vrijen in het uitgaanscircuit. De belangrijkste activiteiten richten zich op het ondersteunen van een positieve sociale norm over veilig vrijen en het belang van veilig vrijen.
<i>Interventies voor opvanglocaties/scholen</i>	
Wijzer in de Liefde <i>MOA/GGD Nederland</i>	Het programma biedt basale seksuele voorlichting waarin meerder specifieke thema's aan bod komen, zoals weerbaarheid, loverboys, homoseksualiteit, dwang, trans- en biseksualiteit.

Interventies voor het basisonderwijs

Lekker in je vel

Het lespakket wil leerlingen ondersteunen in hun ontwikkeling tot een persoon die:

Zijn/haar eigen lichaam kan waarderen;

Zich bewust is van eigen en andermans gevoelens, wensen, opvattingen en mogelijkheden;

Relaties kan aangaan en onderhouden;

Beslissingen kan nemen op het gebied van seksualiteit en relaties.

Dit programma omvat zes lessen waarin theorie wordt toegepast in de praktijk door middel van: (1) een persoonlijk paspoort, (2) rollenspelen, (3) werkbladen (geslachtsorganen en geslachtsgemeenschap worden hier getoond), (4) zelfstandig aan de slag met werkmateriaal en (5) workshops waarin een metamorfose op uiterlijk gebied ondergaan kan worden.

Relaties en seksualiteit

Het lespakket wil kinderen ondersteunen bij de ontwikkeling tot een persoon die respect heeft voor zichzelf en anderen, zich bewust is van eigen en andermans gevoelens, wensen, opvattingen, en mogelijkheden en steeds beter gefundeerde beslissingen kan nemen op het gebied van seksualiteit. Het lespakket is zodanig opgezet dat het suggesties geeft voor de begeleiding van de seksuele vorming van kinderen in de onderbouw (groep 1-3), midden (groep 4-6), en bovenbouw (groep 7-8). Het lespakket is opgebouwd aan de hand van drie thema's: I Lichamelijke en emotionele ontwikkeling, II Sociale ontwikkeling en relaties, III Seksualiteit en gezondheid. Uit de lessuggesties kan een keuze gemaakt worden. Door uit elk thema één of meerdere lessen te behandelen, krijgen kinderen per leeftijdsgroep een basishoeveelheid informatie over relaties en seksualiteit. Voor de onderbouw, middenbouw en bovenbouw is een apart katern ontworpen. Deze beschrijving richt zich specifiek op het katern voor de bovenbouw.

Tienerwijs

Het programma is geschreven voor medische- en psychologiestudenten. Deze studenten geven les aan leerlingen van het basisonderwijs (peer-education). In tienerwijs is informatie terug te vinden uit verschillende bronnen, technieken, activiteiten en tips die behulpzaam kunnen zijn bij het voorbereiden van een les- of dagprogramma over relationele en seksuele vorming in het basisonderwijs. Het programma is gericht op het op gang brengen van een bewustmakingsproces bij jongeren en leraren. Het uiteindelijke doel is dat leraren na 1 voorbeeldles zelfstandig voorlichting gaan geven aan hun eigen leerlingen. Mocht een leerkracht na 1 les nog niet vertrouwd zijn met zelf lesgeven, dan behoort het tot de opties dat de studenten terugkomen. Thema's die aan de orde komen zijn: lichamelijke en emotionele seksuele ontwikkeling, voortplanting, weerbaarheid, relaties, seksualiteit en veilige seks. Tienerwijs bestaat uit verschillende interactieve programmacomponenten. De bedoeling is in samenspraak met de lespartner en de leerkracht een selectie te maken van de activiteiten die aan de orde moeten komen. Er wordt expliciet rekening mee gehouden dat het onderwerp seksualiteit taboe kan zijn op verschillende scholen. Een les bestaat uit twee onderdelen. In de eerste helft wordt vooral ingegaan op de relationele vorming en in de tweede helft op seksuele vorming.

Wonderlijk gemaakt

Het programma is gericht op het plaatsen van seksualiteit in het kader van het Reformatorische geloof. Het accent van het pakket ligt vooral op 'het mooie en positieve van seksualiteit als gave van God'. Seksualiteit, geslachtsgemeenschap en zwangerschap wordt besproken in het kader van het huwelijk. Condoomgebruik wordt alleen besproken als vorm van anticonceptie. Aan soa wordt geen aandacht besteed; dat past ook niet bij de uitgangspunten van het lespakket. Seksueel misbruik is wel een thema waar uitgebreid aandacht aan wordt besteed; het lessenpakket is ontwikkeld naar aanleiding van incidenten op dat vlak.

Interventies voor het voortgezet onderwijs*Carrouselspel*

Het spel is aan nauwe regels gebonden en stimuleert jongeren te praten over seksualiteit en respect te hebben voor eigen grenzen en die van de ander. Een voorwaarde van het spel is dat de groepsleden elkaar goed kennen en zich veilig voelen binnen de groep. Het spel bestaat uit een doos met kaarten waar verschillende stellingen en/of vragen op staan beschreven. De groep gaat in 2 kringen zitten die in elkaar liggen, zodat ieder persoon iemand voor zich heeft. Dan worden er kaarten uitgedeeld en moeten de stellingen besproken worden per koppel.

Het voorspel

Het programma richt zich op veilig vrijen. Het kan een aanvulling zijn op biologie – en/of verzorgingslessen van het reguliere middelbare onderwijs. Er wordt gewerkt met 'peer educators': medische en medisch gerelateerde studenten fungeren als zodanig. Het voorspel bestaat uit verschillende interactieve programmacomponenten. De bedoeling is afhankelijk van de scholen, leraren of leerlingen een lesprogramma samen te stellen. Hierbij is het uitgangspunt dat niet alle programmaonderdelen die beschreven zijn aan de orde kunnen komen vanwege tijdgebrek. Een aantal onderdelen zijn flexibel inzetbaar en kunnen de revue passeren indien gewenst; een aantal andere onderdelen echter zijn 'vast' en moeten in elke lesprogramma aan de orde komen, zoals een condoomdemonstratie.

Ik vrij veilig, óók op vakantie

Het programma is bedoeld als aanvulling op algemene Interventies seksuele vorming, zoals Lang Leve de Liefde en Safe Sex Files en richt zich op veilig vrijen tijdens de vakantie. Er wordt ingegaan op het feit dat veilig vrijen op vakantie soms lastiger kan zijn dan thuis.

Lang Leve de Liefde

Het programma is gericht op een gezonde en veilige seksuele ontwikkeling, waarbij het voorkomen van soa en ongewenste zwangerschappen een belangrijke rol inneemt. Naast kennisoverdracht over veilig en onveilig seksueel gedrag, wordt er aandacht besteed aan het bevorderen van een positieve, verantwoordelijke houding ten aanzien van seksualiteit. Het complete pakket bestaat uit een docentenhandleiding 'Lang Leve de Liefde', een docentenhandleiding 'Lessen over Loverboys', een docenten- leerlingen handleiding 'Klein, maar niet fijn', een leerlingenmagazine en een video.

Het programma gaat over het aangaan van een relatie, het onderhouden van die relatie, het ontwikkelen van seksuele gevoelens en het daadwerkelijk (veilig) vrijen. Hier doorheen loopt het thema homoseksualiteit en wordt aangehaald wanneer dit relevant is. De docentenhandleiding/special voor 'Lessen over Loverboys' is bedoeld als aanvulling

en wordt dan ook pas na behandeling van het gehele pakket gegeven. De inhoud van de special over loverboys richt zich voornamelijk op het vergroten van kennis over het fenomeen Loverboys, op het versterken van de weerbaarheid en het maken van eigen keuzes en op het vergroten van kennis over hulpverleningsinstanties. De handleiding/special ‘Klein, maar niet fijn’ behandelt de biologische kant van soa en is bedoeld als verdieping van het lessenspakket.

Multiple Choice 4 U

Het hoofddoel van Multiple Choice 4 U is het bevorderen van transfer op het gebied van gezond gedrag. Meer specifiek, is het lesmateriaal gericht op het bevorderen van kennis, attitude en vaardigheden op het gebied van roken en seksualiteit. Het lesmateriaal is zo ontworpen dat de leerlingen, hetgeen ze leren bij de onderwerpen roken en seksualiteit, ook kunnen toepassen bij andere onderwerpen met betrekking tot hun gezondheid. Het materiaal bestaat uit een docentenhandleiding, een leerlingenboek en een video. Het lesmateriaal bevat een aantal lessen over roken, vier lessen over “(Veilig) Vrijen: jouw keuze” en één les over “Verliefd en toch nee kunnen zeggen”.

Safe sex files

Het programma richt zich op het vergroten van inhoudelijke kennis en verbreding van het gedragsrepertoire (vaardigheden) van leerlingen op het gebied van veilig vrijen en seksualiteit. Het maken van een website ten behoeve van voorlichting over veilige seks (preventie hiv/soa; ongewenste zwangerschap) is een zelfsturend programma waarin van de leerlingen verwacht wordt dat ze zelfstandig werken. Het programma begint met een sollicitatie waarin de leerling zich moet verplaatsen in de rol van sollicitant bij het bedrijf *safe sex files*, om daar een webpagina over een aspect van veilig vrijen of seksualiteit te maken. Daarna volgt een intake bestaande uit meerkeuzevragen, die de basiskennis van de leerling opgefrist en uitbreidt door middel van feedback. Vervolgens volgt de ‘opleiding’ bestaande uit 5 onderdelen te verdelen in 3 groepen: (1) eigen houding en actie-reactie, (2) sociale norm en dilemma’s en (3) condoominstructie.

Daarna volgt de praktijkfase waarin het ontwerpen en uitvoeren van de webpagina centraal staat. De leerlingen kunnen kiezen uit 6 verschillende onderwerpen: (1) de eerste keer, (2) op vakantie, (3) verkering, (4) onveilig gevreeën, en dan?, (5) seksualiteit, vroeger en nu en (6) safe sex society. Leerlingen moeten zich op drie niveaus verdiepen in hun doelgroep; mensen veranderen hun gedrag pas wanneer ze het nodige *weten, willen en kunnen*. Om dit mogelijk te maken krijgen de leerlingen stuurvragen, suggesties voor enquêtes, opdrachten voor het schrijven van korte (fictieve) ervaringsverhalen enz. Bij elke stap kunnen adviezen(tips) worden opgeroepen. Gedurende het maken van de site kunnen de leerlingen gebruik maken van de sekswijzer; een soort encyclopedie over seksualiteit, anticonceptie, veilig vrijen en soa. Er staan direct doorklikbare links in van relevante organisaties.

PrOmotie seksuele vorming

Het programma is bedoeld als aanzet, als inspiratiebron voor lessen over seksuele vorming. Er zijn vier thema’s: contact, veilig vrijen, een baby en samenleven. Om aan alle, soms heel verschillende en soms zelfs tegenovergestelde wensen in het veld zoveel mogelijk te voldoen, is gekozen voor een flexibel pakket. Het pakket bevat een informatieboek met vier thema’s: ‘Contact’, ‘Veilig vrijen’, ‘Een baby?!’ en ‘Samenleven’. Het boek is los van het andere materiaal te gebruiken. Er wordt in dit boek niet diep op de materie ingegaan. Onderwerpen die gevoelig kunnen liggen, komen niet of heel kort aan de orde. Er worden feitelijke informatie en ervaringsverhalen aangeboden met betrekking tot de thema’s. Het pakket bevat tevens

een leerlingenwerkboek voor elk thema. In de werkboeken wordt wat dieper op de stof van het informatieboek ingegaan. Daarnaast is er een fotokaartenset met afbeeldingen die horen bij feiten in het informatieboek en de werkboeken. Tot slot is er bij elk werkboek een handleiding voor de docent. Deze handleiding biedt aanvullende achtergrondinformatie en pedagogisch-didactische tips. In de handleiding zitten ook werk- en leesbladen met aanvullende informatie voor de geïnteresseerde leerling. Het taalgebruik is erg eenvoudig met korte zinnen. Er worden keuzeopdrachten gegeven, waaruit de docent én de leerling het meest passende kunnen kiezen.

Interventies voor voortgezet onderwijs/andere locaties

Voorlichten, dat het een lust is....

Het boek biedt een raamwerk waarmee de intermediair zelf voorlichtingsactiviteiten over seksualiteit en AIDS kan opzetten en uitvoeren. Het is een ideeënboek dat bestaat uit twee delen: in het eerste deel worden uitgangspunten besproken en worden methodes en technieken ter ondersteuning van het geven van voorlichting aangedragen. In het tweede gedeelte zijn concrete werkvormen uitgewerkt.

Girls' Choice

Het programma wil een bijdrage leveren aan de preventie van onbedoelde / ongewenste zwangerschappen. Het materiaal bestaat uit een bordspel met verschillende soorten kaarten. De spelers moeten door middel van het gooien van een dobbelsteen verschillende vragen beantwoorden. Er zijn kaarten voor meisjes van 10-13 jaar, dit zijn de basiskaarten en er zijn aanvullende kaarten voor meisjes van 13 jaar en ouder. Er zijn kaarten met kennisvragen en kaarten die vragen om iets na te spelen of uit te beelden. De opdrachten zijn geformuleerd op niveau van kennis, intenties, meningsvorming, communicatie en drama/verbeelding. Het beoogt niet alleen bij te dragen aan preventie tienerzwangerschap. Het spel is ook gericht op seksuele gezondheidsbevordering en prettige, gelijkwaardige, respectvolle relatievorming.

Girls' Talk

Het programma is erop gericht om meiden relationeel en seksueel weerbaar te maken. Het programma bestaat uit 8 bijeenkomsten waarbij de volgende onderwerpen aan de orde komen:

- kennismaking met het onderwerp seksualiteit en relaties
- verkenning eigen waarde en normen over seksualiteit en relaties
- verkenning positieve ervaringen en prettige contacten
- verkenning eigen grenzen en weerbaarheid
- anticonceptie en risico's van onveilig vrijen
- praten over veilige seks en condoomgebruik
- omgaan met risicovolle situaties
- zelf initiatief nemen en regie krijgen in relaties.

Girls' Talk is een intensief seksespecifiek groepsounselprogramma voor meiden waarbij alle thema's, opdrachten en didactische werkvormen beschreven zijn in een uitgebreide handleiding met achtergrondinformatie voor groepsounselors. Het programma kent een bepaalde opbouw waarbij werkvormen en materialen flexibel kunnen worden ingezet. Naast de handleiding is er een DVD Girls Talk met videofragmenten rondom thema's als tienerzwangerschap, waarden en normen, grenzen en weerbaarheid. Tevens zijn folders opgenomen over maagdenvlies, ongesteldheid en verliefdheid. Aan de methodiek gaat een 2-daagse scholing vooraf en het lespakket is derhalve niet vrij verkrijgbaar.

Vakantie en veilig vrijen

Dit programma biedt structurele handvatten aan GGD-medewerkers voor het opzetten van activiteiten om jongeren te attenderen op het belang van veilig vrijen op vakantie en hen te stimuleren condooms mee te nemen naar de vakantiebestemming. Het draaiboek geeft verschillende vormen van interventies gericht op het benadrukken van het belang van veilig vrijen op vakantie. Eén hoofdstuk is gewijd aan voorlichting op scholen en hoe aangesloten kan worden bij interventies als ‘lang leve de liefde’ en ‘safe sex files’. Daarnaast zijn er hoofdstukken met praktische suggesties en tips voor jongerenorganisaties, campings, toeristenorganisaties, jeugdherbergen, jeugdhotels en de huisartsenpraktijk.

Interventies voor buurthuizen/jongerencentra*Handleiding veilig vrijen en seksualiteit voor jeugdwelzijnswerk*

In dit programma staat het ondersteunen van jongeren bij een gezonde en veilige seksuele ontwikkeling centraal. Hierbij neemt het voorkomen van een soa en zwangerschap en het herkennen en aangeven van wensen en grenzen een belangrijke plaats in, maar ook het bevorderen van een positieve, verantwoordelijke houding ten aanzien van seksualiteit. Er zijn 3 thema's (verliefdheid, relaties en seks; seks en grenzen; seks op een veilige manier) en per thema worden verschillende (5 tot 6) activiteiten aangeboden waaruit de jongerenwerker er één of meerdere kan kiezen. Aangeraden wordt om met de keuze van activiteiten ervoor te zorgen dat zowel kennis-, houdings-, en vaardigheidsdoelen aan bod komen. Er is materiaal beschikbaar voor de jongeren: werkbladen (w.o. stripverhaal), dvd ‘find out’ (serie van 10 afleveringen over seks door en voor jongeren), muziek cd). Daarnaast kunnen aanvullende materialen zoals krasloten besteld worden.

Interventies voor het uitgaanscircuit*Draaiboek uitgaanscircuit*

Het betreft een handboek voor intermediairen die activiteiten in het uitgaanscircuit willen opzetten ten behoeve van veilig vrijen, afgestemd op de mogelijkheden en beperkingen van het uitgaanscircuit en van de voorlichters. Het handboek biedt structurele handvatten bij het opzetten van activiteiten in het kader van veilig vrijen in het uitgaanscircuit. De belangrijkste activiteiten richten zich op het ondersteunen van een positieve sociale norm over veilig vrijen en het belang van veilig vrijen. Bovendien wordt het plaatsen van condoomautomaten in het uitgaanscircuit gestimuleerd. Het materiaal dat besproken wordt in het draaiboek is ontwikkeld om aan te sluiten op de leefwereld van de jongeren in het uitgaanscircuit.

Interventies voor opvanglocaties/AMA-centra*Wijzer in de liefde*

Het programma biedt basale seksuele voorlichting waarin meerder specifieke thema's aan bod komen, zoals weerbaarheid, loverboys, homoseksualiteit, dwang, trans- en biseksualiteit.

Er zijn 9 lessen, waarvan les 1 t/m 6 de basis zijn. Les 7 t/m 9 zijn optioneel. Wat betreft de 6 basislessen: aangeraden wordt om in ieder geval van elke les iets te doen, maar het is niet noodzakelijk om alle activiteiten uit te voeren. De intermediair kan dus kiezen uit verschillende activiteiten. Zodoende heeft de trainer (MOA/GGD-medewerkers of docenten) van de mogelijkheid om een werkvorm te kiezen die het

beste bij de situatie past. De lessen zijn lang, als je alle activiteiten uitvoert, ben je per les ongeveer 2 uur kwijt.

De methode is deels op elementaire kennis gericht (wat zijn geslachtsorganen, hoe zien ze eruit, wat is hun functie, waar kun je terecht voor informatie, hulp, etc.), maar daarnaast is ook altijd aandacht voor verschillen in culturen en voor het vormen van eigen normen en waarden t.a.v. de verschillende onderwerpen.

Er wordt veel gepraat tijdens de lessen, maar er worden ook veel tips gegeven om een en ander visueel te maken (torso's, platen, video's etc.)

Les 7 is aan homoseksualiteit, biseksualiteit en transseksualiteit gewijd. Dit is echter een optionele les

Bij een aantal werkvormen is het nodig om aanvullende materialen te bestellen/kopen of bijv. iemand van het COC of een andere organisatie uit te nodigen of een theatergroep in te huren.

C Lesmethoden biologie, verzorging en maatschappijleer voor de basisvorming

Inhoudelijke beschrijving

In tabel 1 is een overzicht gegeven van de inhoudelijke informatie over de lesmethoden verzorging, biologie en maatschappijleer voor de basisvorming. In bijlage E is een overzicht te vinden van de lesmethoden die zijn uitgesloten.

Doelgroep

In totaal vonden we 7 lesmethoden met aandacht voor seksuele vorming: 3 biologie, 3 verzorging en 1 maatschappijleer. Alle methoden zijn ontwikkeld voor het voortgezet onderwijs. De methoden bestaan vaak uit verschillende delen en zijn bruikbaar voor het VMBO, HAVO en VWO. Eén methode is eveneens bruikbaar voor het IVBO/VBO.

Doelstelling

Hoewel de doelstellingen van de methoden zich allen concentreren op de seksuele vorming van jongeren, verschilt de uitwerking hiervan. De lesmethode 'Kontakt' specificiert de doelstellingen als het vergroten van kennis, ontwikkelen van attitudes (waaronder vorming van normen en waarden) en het aanleren van vaardigheden met betrekking tot relationele en seksuele vorming. In andere lesmethoden, zoals 'Verzorging voor jou' en 'Verzorging overal', zijn de doelstellingen algemener geformuleerd en gericht op het bevorderen van zelfstandig werken en kiezen op het gebied van de seksuele vorming.

Thema's

Zoals naar voren kwam onder 'doelstelling', zijn alle lesmethoden gericht op de seksuele vorming van jongeren in de basisvorming. In alle methoden komen thema's aan bod zoals lichamelijke, geestelijke en sociale veranderingen tijdens de puberteit, relaties, verliefdheid, voortplanting, zwangerschap, soa, anticonceptie en veilig vrijen.

Gedragsfactoren

Hoewel de methoden verschillen in hun specifieke doelstellingen, ligt het accent voornamelijk op het vergroten van kennis door informatieoverdracht en attitudevorming als het gaat om verschillende thema's op het gebied van de (relationele) en seksuele vorming. Het thema voortplanting en ontwikkeling (lichaam) wordt veelal op een cognitieve manier benaderd en het gaat hierbij voornamelijk om het aanleren van kennis. Thema's zoals veranderingen in de puberteit, verliefdheid, verkering en homoseksualiteit verlangen een meer affectieve benadering waar ruimte is voor discussie en attitudevorming. Als het specifiek gaat om het voorkomen van hiv/soa en ongewenste zwangerschap is er in de lesmethoden niet of nauwelijks ruimte voor het daadwerkelijk oefenen van vaardigheden, zoals je verweren tegen sociale druk om onveilig te vrijen of onderhandelen met een partner over condoomgebruik. Binnen de methoden voor verzorging worden soms wel vaardigheden aangeleerd (Verzorging overal), maar deze zijn dan voornamelijk gericht op communicatie. Bij de behandeling van thema's op het gebied van de seksuele vorming wordt in alle lesmethoden rekening gehouden met verschillen tussen leerlingen wat betreft sekse, cultuur en religie. Eveneens is er aandacht voor verschillen in leerniveau tussen leerlingen.

Didactische werkvormen

In de lesmethoden wordt gewerkt met rollenspellen, spelvormen en gespreksvormen. Daarnaast maken opdrachten voor individueel en zelfstandig werken onderdeel uit van de lesmethoden.

Tabel 1. Inhoudelijke informatie over de lesmethoden verzorging, biologie en maatschappijleer voor de basisvorming

Lesmethode	Doelgroep	doelstelling ¹²	Thema's	Gedrag- Factoren ¹³	Didactische werkvormen
<i>Verzorging</i>					
Kontakt <i>Wolters Noordhoff</i>	VMBO / HAVO / VWO	Seksuele voorlichting	Lichamelijke veranderingen tijdens de puberteit, geslachtskenmerken, contact maken, verliefdheid, verkering, homoseksualiteit, seksuele intimidatie en veilig vrijen	K A V	Rollenspelen, spelvormen, waarden communicatie oefeningen, gespreksvorming, testen en practica
Verzorging voor jou <i>Uitgeverij Malmberg</i>	VMBO / IVBO / HAVO / VWO	Seksuele voorlichting	Uiterlijkheden, lichamelijke, geestelijke en sociale veranderingen tijdens de puberteit, lichamelijke verzorging en gezondheid, soa, relaties, verliefdheid en verkering, voorbehoedsmiddelen, homoseksualiteit, seksualiteit, communicatie, mensbeelden en vooroordelen	K A V	Rollenspellen, spelvormen en gespreksvormen
Verzorging overal <i>Educatieve partners Nederland</i>	VMBO / HAVO / VWO	Seksuele voorlichting	Groei en ontwikkeling, elkaar nodig hebben, en seksualiteit (zoals het vinden van een partner, seksuele voorkeur, seksuele aanrakingen, menstruatiecyclus, pil- en condoomgebruik en soa)	K A V	Informatieoverdracht, opdrachten gericht op zelfreflectie en groepsdiscussie, communicatie oefeningen

¹² Alle lesmethoden zijn voornamelijk gericht op het vergroten van kennis en bewustwording.¹³ Kennis: K, Attitude: A, Vaardigheden: V.

Lesmethode	Doelgroep	doelstelling	Thema's	Gedrag- Factoren	Didactische werkvormen
<i>Biologie</i>					
Biologie overal <i>Educatieve partners Nederland</i>	VMBO / VMBO-I HAVO	Seksuele voorlichting	Primaire en secundaire geslachtskenmerken, veranderingen in de puberteit, zaadlozing, menstruatie, (het voorkomen van) zwangerschap en soa en het krijgen van kinderen	K A	Informatieoverdracht, opdrachten, meningsvorming
Nectar <i>Wolters Noordhoff</i>	VMBO / HAVO / VWO	Seksuele voorlichting	Lichamelijke en geestelijke verandering tijdens de puberteit, hormonen, verliefdheid, liefde, vriendschap, homoseksualiteit, menstruatie, zaadlozing, bevruchting, zwangerschap, soa en veilig vrijen	K A	Vragen, Informatieoverdracht, opdrachten, zelfsteden en practica
Biologie voor jou <i>Uitgeverij Malmberg</i>	VMBO / HAVO / VWO	Seksuele voorlichting; aandacht voor lichamelijke en geestelijke aspecten van seksualiteit.	Voortplanting, veranderingen in de puberteit, gevoelens voor andere mensen, hygiëne, seksualiteit, homoseksualiteit, masturbatie, voorbehoedsmiddelen en zwangerschap.	K A	Informatieoverdracht, opdrachten, practica,
<i>Maatschappijleer</i>					
Blikopener <i>Uitgeverij Malmberg</i>	VMBO	Bewustwording sekse verschillen in de maatschappij	Rollenpatronen man / vrouw, verschillen tussen jongens en meisjes, (seksuele) intimidatie op werk, seksueel geweld	K A	Computerlessen en opdrachten; praktische en internet.

D Internetsites voor jongeren

Een typering van het aanbod van Internetsites

In tabel 1 wordt een overzicht gegeven van internetsites die in voorlichtingspakketten of door instanties worden aangedragen om als informatiebron te dienen voor jongeren die vragen hebben ten aanzien van seksualiteit. De leeftijd, doelgroep, onderwerpen, doelstellingen en ontwikkelaars van deze internetsites worden beschreven. Tevens is er een overzicht te vinden in bijlage E van de internetsites die zijn uitgesloten in de huidige inventarisatie. De reden van uitsluiting wordt aangegeven.

Doelgroep

De meeste internetsites zijn bedoeld voor jongeren tussen de 10 en 25 jaar. Er zijn drie sites (www.netdokter.nl, www.safesex.nl en www.beinggirl.nl) bedoeld voor jongeren van 12-18 jaar en zeven sites bedoeld voor jongeren tot 25 jaar. Er zijn drie sites die naast het geven van informatie aan jongeren óók informatie geven aan intermediairen van voorlichtinginterventies of professionals (www.seksualiteit.nl, www.soaaid.nl en www.durex.nl). Er zijn internetsites die bedoeld zijn voor jongeren in het algemeen en voor allochtone jongeren. Vier van de 13 internetsites zijn specifiek bedoeld voor allochtone jongeren; www.maroc.nl voor jongeren van Marokkaanse afkomst, www.lokum.nl en www.youxme.nl voor jongeren van Hindoestaanse, Turkse en Marokkaanse afkomst en sex.kitatin.com/sex/ voor jongeren van Antilliaanse afkomst. www.beinggirl.nl is speciaal bedoeld voor meisjes.

Doelstelling

Over het algemeen is de doelstelling van deze sites erop gericht de kennis van jongeren op het gebied van seksualiteit te vergroten. Sommige sites zijn meer gericht op veilige seks en het voorkomen van soa's (www.durex.nl, www.safesex.nl en www.soaaid.nl), terwijl andere sites zich meer richten op de maatschappelijk aspecten, zoals relaties, verliefdheid en weerbaarheid (www.seksualiteit.nl, <http://liefde.leerlingen.com>, www.netdokter.nl en www.beinggirl.nl). De sites gericht op allochtone jongeren hebben als belangrijkste doel het vergroten van kennis en het bespreekbaar maken van seksualiteit (www.maroc.nl heeft onder andere als doel het bespreekbaar maken van seksualiteit in relatie tot de islam). Wanneer sites gebruik maken van interactieve tools, zoals een forum of een vragenrubriek, dan is er tevens een doelstelling van attitudevorming.

Thema's

Centraal staan de onderwerpen: soa, anticonceptie en seksualiteitsbeleving, die te vinden zijn op alle 13 internetsites. Daarnaast gaan er drie sites in op homoseksualiteit, namelijk www.benjijsafe.nl (is een regionale site), www.netdokter.nl en www.safesex.nl. Ook het thema loverboys komt in twee sites aan de orde: www.benjijsafe.nl en www.safesex.nl. Zoals gezegd gaan de meeste sites wel in op het thema anticonceptie, maar er gaan maar drie sites specifiek in op het onderwerp zwangerschap; sex.kitatin.com/sex/, <http://liefde.leerlingen.com> en www.netdokter.nl. De site <http://liefde.leerlingen.com> gaat als enige uitgebreid in op het thema mishandeling en www.beinggirl.nl gaat uitgebreid in op de thema's zoals lichaam en menstruatie.

Ontwikkelaars

De meeste sites zijn ontwikkeld door de grotere landelijke organisaties. Zo zijn er twee sites ontwikkeld door Rutgers Nisso Groep (www.youxme.nl en www.seksualiteit.nl), zes sites door Soa Aids Nederland (www.soaaids.nl, <http://www.vrijsoavrij.nl>, sex.kitatin.com/sex/, www.safesex.nl, www.maroc.nl (subsite islam en seksualiteit) en www.lokum.nl (subsite Seni Seviyorum)) en één site door het NIGZ (www.netdokter.nl). www.benjijsafe.nl is ontwikkeld door GGD Groningen, GGD Fryslân en GGD Drenthe in samenwerking met Centrum voor Seksuele Gezondheid Noord Nederland. www.beinggirl.nl/ en www.durex.nl zijn gefinancierd en/of ontwikkeld door Tampax & Always en Durex, respectievelijk.

Mate van gebruik en resultaten van gebruikersonderzoek van de internetsites

In totaal is het gebruik van 7 internet sites bekeken en besproken.

In tabel 2 is een overzicht gegeven van bezoekersaantallen en effectiviteit van de internetsite. Niet alle webbeheerders zijn benaderd of hebben gereageerd, vandaar dat deze sites ontbreken in de tabel.

Respons

Om inzicht te krijgen in de effectiviteit en het gebruik van de internetsites hebben we verschillende organisaties benaderd. Soa Aids Nederland (SANLL), beheerder van 6 sites, Rutgers Nisso Groep (RNG), beheerder van 2 sites en het Nationaal Instituut voor Gezondheidsbevordering en Ziektepreventie (NIGZ), beheerder van 1 site, zijn benaderd met de vraag of de beheerders van de internetsites bereid waren een korte vragenlijst in te vullen.

Mate van gebruik

Een meerderheid van de sites bestaat ongeveer 3- 4 jaar. Drie sites zijn vrij nieuw; <http://sex.kitatin.com/sex/> bestaat half jaar, www.youxme.nl ander half jaar en www.vrijsoavrij.nl één jaar. De bezoekersaantallen verschillen nogal, maar zitten wel allemaal in de duizenden per maand, met uitzondering van www.lokum.nl, die 500 bezoekers per maand heeft. Met 9000 bezoekers per maand staan www.safesex.nl en www.maroc.nl op nummer een. Daarna volgt www.youxme.nl met 5000 bezoekers per maand en <http://sex.kitatin.com/sex/> en www.vrijsoavrij.nl met 3000 bezoekers per maand. www.lokum.nl staat onderaan met 500 bezoekers per maand.

Gebruikersonderzoek

Het meten van effectiviteit van de sites op het gebied van gedragsveranderingen is lastig. De meeste webbeheerders noemen het een onmogelijke taak te kunnen meten of informatie op de site daadwerkelijk tot gedragsveranderingen hebben geleid in de bezoekers. Er is dan ook geen effectonderzoek beschikbaar van de websites. Meningingen van bezoekers zijn wel door een aantal sites onderzocht. Op dit moment wordt er een onderzoek uitgevoerd naar de meningen van bezoekers van de site www.safesex.nl. Kwalitatief onderzoek onder de bezoekers van de site www.vrijsoavrij.nl liet zien dat bezoekers moeite hadden met het vinden van de relevante informatie, maar zij beoordeelden deze informatie wel als plezierig, informatief en relevant. Uit onderzoek uit 2005 onder 500 bezoekers van de site www.soaaids.nl bleek dat de informatie die te vinden is op de site hoog wordt gewaardeerd, maar dat er meer behoefte is aan mogelijkheden tot zelfdiagnose op de site. Interesses van bezoekers op de site www.lokum.nl zijn gemeten door analyses van vragenlijsten (N = 246) en 100 vragen die op de site zijn gesteld. In de ontwikkelfase van de site www.youxme.nl zijn focusgroepen gehouden die de informatie die op de site zou staan moesten beoordelen;

deze groepen beoordeelden de informatie als relevant, betrouwbaar, interessant en herkenbaar.

Behoeft van gebruikers

De bezoekers van sites voor jongeren in het algemeen hebben vooral behoefte aan mogelijkheden tot zelfdiagnostiek. Vooral op het gebied van soa/hiv willen bezoekers graag weten of ze risico hebben gelopen. Verder is er behoefte aan informatie over het lichaam, (orale) seks, verliefdheid, relaties, condooms, veilig vrijen, soa/hiv (testen), zwangerschap, loverboys, seks en internet en seks en geloof. De bezoekers van sites voor allochtone jongeren hebben naast deze thema's vooral behoefte aan informatie over religie en seks. Vooral de bezoekers van de sites voor de Turkse en Marokkaanse jongeren hebben behoefte aan informatie over gearrangeerde huwelijken, seks voor het huwelijk, regels van Islam en seks, masturberen, homoseksualiteit, taboe en schaamte, maagdelijkheid/vlies en sociale druk. De gebruikers van de site voor Antilliaanse jongeren hebben voornamelijk behoefte aan informatie over condooms, soa/hiv, voorbehoedsmiddelen, zwangerschap en abortus.

Tabel 1. Inhoudelijke informatie over de internetsites die zijn geïncludeerd.

	Leeftijd	doelgroep	Onderwerpen	doelstelling	Interactie middelen voor doelgroep?
Algemene Jongeren					
www.durex.nl Durex	10-25, Volwassenen	Geïnteresseerden Jongeren in het algemeen	Soa, Anticonceptie en Seksualiteitsbeleving	Er wordt een overzicht gegeven van de voorbehoedsmiddelen die er verrijgbaar zijn	Geen
www.benijisafe.nl GGD Groningen, GGD Fryslân en GGD Drenthe in samenwerking met Centrum voor Seksuele Gezondheid Noord Nederland	12-25	Jongeren in het algemeen	Veilig vrijen, Soa, Anticonceptie, Seksualiteitsbeleving, Homoseksualiteit en Loverboys.	Het vergroten van de kennis van jongeren over alles wat met veilig vrijen te maken heeft.	Prikbord waar informatie, ontwikkeling en activiteiten over seksualiteit gepresenteerd worden.
www.netdokter.nl Nationaal Instituut voor Gezondheidsbevordering en Ziektepreventie (NIGZ)	12-18	Jongeren in het algemeen	Veilig vrijen, Soa, Anticonceptie, Zwangerschap, Seksualiteitsbeleving en Homoseksualiteit	Het verschaffen van informatie op het gebied van: (1) Gezondheid en ziekte, (2) Jij en je lijf, (3) Relaties en seks, (4) piekeren en problemen en (5) Drank, drugs en roken.	- Prikbord. - 'Vraag de netdokter' - Meest gestelde vragen.
www.safesex.nl Soa Aids Nederland	12-18	Jongeren in het algemeen	Veilig vrijen, Soa, Anticonceptie, Seksualiteitsbeleving en Loverboys	Het doel van deze site is het geven van seksuele voorlichting aan jongeren.	- 'Dokter Fritz' - 'Veilig vrijen volgens Janine' - Poll

	Leeftijd	doelgroep	Onderwerpen	doelstelling	Interactie middelen voor doelgroep?
www.seksualiteit.nl Rutgers Nisso Groep	12-21, Volwassenen	Jongeren in het algemeen en professionals	Verliefdheid, relaties, Soa, Anticonceptie, seksueel geweld en cyberseks	Een informatieve site met van alles over de leuke en soms ook minder leuke kanten van seksualiteit.	Geen
http://liefde.leerlingen.com	10-25	Jongeren in het algemeen	Veilig vrijen, Soa homoseksualiteit, seks, lichaam, relaties, mishandeling, voorbehoedsmiddelen, ziektes en zwangerschappen	Het vergroten van kennis op het gebied van seksualiteit in een brede context.	- Mogelijkheid om vragen te stellen.
www.beinggirl.nl Tampax en Always	12-18	Meisjes in het algemeen	Lichaam, menstruatie, liefde, seksualiteitsbeleving, veilige seks/soa's en anticonceptie.	Het vergroten van kennis op het gebied van seksualiteit en het weerbaar maken van meisjes.	- Poll - Mogelijkheid om vragen te stellen.
www.vrijsoavrij.nl Soa Aids Nederland	18-25	Jongeren in het algemeen	Soa/hiv, anticonceptie, seks, relaties, homoseksualiteit, weerbaarheid en seksueel netwerk.	Inzichtelijk maken van seksueel netwerk, wijzen op risico's soa's uit voorgaande relaties, informatie over testen soa en bevorderen eigen effectiviteit.	- Informatie geven - Ex-O-Meter - Vrij soa vrij game
www.soa aids.nl Soa Aids Nederland	14-60 Volwassenen	Jongeren Professionals en intermediairen	Expertisecentrum voor hiv/aids en andere soa	Veilig vrijen, Soa, Anticonceptie	Geen

	Leeftijd	doelgroep	Onderwerpen	doelstelling	Interactie middelen voor doelgroep?
Allochtone jongeren					
www.maroc.nl Soa Aids Nederland	14-25	Marokkaanse jongeren	Soa, Anticonceptie en Seksualiteitsbeleving	Het bespreekbaar maken van onderwerpen gericht op islam & seksualiteit via een forum	- Forum - Enquête
www.youuxme.nl Rutgers Nisso Groep	15-25	Jongeren in het algemeen en Turkse, Hindoeestaanse, en Marokkaanse jongeren	Veilig vrijen, Soa, Anticonceptie, zwangerschap, seks, relaties, homoseksualiteit en weerbaarheid.	Een site voor en door jongeren (van Turkse, Hindoeestaanse, en Marokkaanse afkomst) over partnerkeuze, seksualiteit en relaties.	- 'Dokter Fritz' - Poll
http://sex.kitatin.com/sex/ Soa Aids Nederland	14-25	Antilliaanse jongeren	Veilig vrijen, Soa, Anticonceptie en zwangerschap/abortus	Het verspreiden van kennis en het bespreekbaar maken van seksualiteit onder de Antilliaanse jeugd.	- Seksquiz - Enquête 'de ideale partner'.
www.okum.nl subsite Soa Aids Nederland	14-25	Turkse jongeren	SOA/HIV preventie, Voorbehoedsmiddelen, Zwangerschap, Seks, Relaties, Culturele aspecten, Homoseksualiteit, Testen op soa, Maagdvlies / maagdelijkheid, Prostitutie en Islam	Het bespreekbaar maken van onderwerpen gericht op islam & seksualiteit, onder andere via een forum	- Mogelijkheid tot stellen van vragen per e-mail aan professionals van de Aids Soa Infolijn en andere deskundige - 2e Forum: jongeren gaven hun mening op forum. Bezoekers kunnen zien wat de mening van andere jongeren over een bepaald onderwerp is.

Tabel 2. Mate van gebruik van de internet sites en gebruikersonderzoek¹⁴

Bezoekers aantallen per maand	Bestaan van de site	Gebruikersonderzoek ¹⁵	Behoeftes Bezoekers
Algemene Jongeren			
9000	3 jaar, wordt vernieuwd	Op dit moment loopt er een onderzoek naar de mening van de jongeren over de site.	Informatie over lichaam, seks, verliefdheid, relaties, condooms, veilig vrijen, soa/hiv (testen), zwangerschap, loverboys, seks en internet/gehoof
Tijdens campagne 150.000, nu rond 3000	1 jaar	Kwalitatief onderzoek wees uit dat de informatie lastig te vinden is op site. Informatie is plezierig, relevant en informatief.	Zelfdiagnose, kennis orale seks en condoom gebruik, bevestiging, soa-test
Onbekend, zo'n 60.000 in totaal	4 jaar	Uit onderzoek in 2005 onder 500 gebruikers bleek dat informatie hoog werd gewaardeerd, maar dat er behoefte was aan zelfdiagnose.	Diagnose van symptomen en oordeel over mogelijke risico's op soa.

¹⁴ Niet alle instanties zijn benaderd of hebben gereageerd. Daarom zijn deze sites verwijderd uit de tabel.

¹⁵ De effectiviteit op het niveau van gedragsveranderingen van de sites is meestal niet gemeten.

	Bezoekers aantallen per maand	Bestaan van de site	Gebruikersonderzoek ¹⁶	Behoeftes Bezoekers
Allochtone jongeren				
www.maroc.nl Soa Aids Nederland	9000	4 jaar	Niet gemeten	Info over regels van Islam en seks, masturberen, homoseksualiteit, taboe en schaamte, maagdelijkheid/vlies, sociale druk, menstruatie, soa/hiv, voorbehoedsmiddelen, verliefdheid, puberteit, geslachtsorganen en zwangerschap.
www.youxme.nl Rutgers Nisso Groep	3000	1,5 jaar	Niet bekend wie de website bezoekt en hoe de website wordt beoordeeld door de bezoekers. In ontwikkelfase hebben focusgroepen de informatie beoordeeld als relevant, betrouwbaar, interessant en herkenbaar.	Informatie over gearrangeerde huwelijken, maagdelijkheidnorm, homoseksualiteit, religie en seks.
http://sex.kitatin.com/sex/ Soa Aids Nederland	3000	6 maanden	Nog niet gemeten.	Informatie over condooms, soa/hiv, voorbehoedsmiddelen, zwangerschap en abortus.
www.lokum.nl Soa Aids Nederland	500	3 jaar	Niet gemeten. Interesse van jongeren gemeten door analyse van vragenlijst onder 246 jongeren en analyse van 100 vragen die jongeren stelden op de site.	Informatie over regels van Islam en seks, seks voor het huwelijk, homoseksualiteit, taboe, schaamte, maagdelijkheid/vlies, sociale druk, menstruatie, soa/hiv, voorbehoedsmiddelen, verliefdheid, puberteit, geslachtsorganen en zwangerschap.

¹⁶ De effectiviteit op het niveau van gedragsveranderingen van de sites is meestal niet gemeten.

E Pakketten, lesmethoden en internetsites die zijn uitgesloten

Tabel 1. Gezondheidsbevorderingsinterventies die zijn uitgesloten

	Ontwikkelaar	Reden
Lesmap meisjesbesnijdenis	Rutgers Nisso Groep/Pharos	Aandacht is specifiek gericht op (preventie) van meisjesbesnijdenis en niet op seksualiteitsbeleving en relaties in de brede zin
Pilot: 'No Game'	Pharos/GGD'en	Aandacht is specifiek gericht op (preventie) van meisjesbesnijdenis en niet op seksualiteitsbeleving en relaties in de brede zin
Basispakket soa/hiv-bestrijding voor MOA's	Soa Aids Nederland	Overzicht van alle bestaande activiteiten, materialen, etc. Niet gericht op einddoelgroep.
Werken aan wendbare weerbaarheid (2004)	APS	Vergroting persoonlijke weerbaarheid brugklassers, niet gericht op seksualiteitsbeleving en relaties in brede zin.
Burger Inn (2001)	Forum	Verbeteren omgangsklimaat m.b.t. homoseksualiteit, niet gericht op seksualiteitsbeleving en relaties in brede zin.
Aan de man brengen: handboek seksuele voorlichting aan jongens (1995)	Rutgers Nisso Groep	Niet meer in gebruik. Wordt vernieuwd.
Beauty & the Beast	Stade	Alleen prostitutie en loveboys, niet gericht op seksualiteitsbeleving en relaties in brede zin.
Whom to trust (2003)	Schaaiaken Koort	Loveboys en vrouwenhandel gericht op AMA-meisjes, niet gericht op seksualiteitsbeleving en relaties in brede zin.
Dollen of stilstaan (1994)	Rijngesest, Leiden	Preventie van seksueel geweldadig gedrag van jongeren, niet gericht op seksualiteitsbeleving en relaties in brede zin.
Rots en water	Gadaku Institute /Rots & Water NL	Weerbaarheid (psychisch en fysiek) staat centraal, niet gericht op seksualiteitsbeleving en relaties in brede zin.
Weerbaarheid in het basisonderwijs (WIBO)	Huis voor de Sport Groningen	Weerbaarheid (psychisch en fysiek) staat centraal, niet gericht op seksualiteitsbeleving in brede zin.
Keep it safe	Schorer Stichting	Alleen homoseksualiteit, niet gericht op seksualiteitsbeleving en relaties in brede zin.
No Apologies	Stichting Chris, focus on the family	Richt zich op diverse leefstijlonderwerpen waaronder alcohol, drugs, gokken, eetproblemen, pesten en seksualiteit
Anticonceptiekoffer ' de koffer in'	Rutgers Nisso Groep	Demonstratiematerialen, niet gericht op seksualiteitsbeleving en relaties in brede zin.
De video ' het liefdespaleis	Teleac en NOT	De handleiding is niet meer beschikbaar. De video is verouderd, maar wordt nog wel gebruikt.

Tabel 2. Lesmethoden verzorging en biologie voor de basisvorming die zijn uitgesloten

Lesmethode	Uitgever	Reden
<i>Verzorging</i>		
Dag in, dag uit verzorging	Thieme Meulenhoff	De lesmethode is verouderd en daarom nog maar beperkt leverbaar
Leefstijl	SMD Educatieve uitgeverij, overgenomen door Thieme Meulenhoff	De lesmethode is verouderd en daarom nog maar beperkt leverbaar
<i>Biologie</i>		
Prikkels	Thieme Meulenhoff	Hoewel er nog een aantal scholen is dat met deze lesmethode werkt, is de lesmethode verouderd en niet meer leverbaar
Wijs	Thieme Meulenhoff	Hoewel er nog een aantal scholen is dat met deze lesmethode werkt, is de lesmethode verouderd en niet meer leverbaar

Tabel 3. Internetsites die zijn uitgesloten.

Algemene jongeren	Leefijd	Doelgroep	Doelstelling	Thema's	Ontwikkelaar	Reden van Afwijzing
www.gezondeschool.nl	Volwassenen	Professionals / Intermediairen	De Gezonde School methode is een manier van werken die scholen helpt om structureel aan de slag te gaan met gezondheid en veiligheid.	Geen van de inclusie onderwerpen komt aan bod. Er is wel een aparte site ontworpen, namelijk www.benijisafe.nl	STIVORO , SchorerStichting , SoaAidsNederland , Trimbosinstituut , NISB , Rutgers Nisso Groep , NIGZ , Stichting VoedingscentrumStichting , Consument en Veiligheid	Jongeren behoren niet tot de doelgroep voor deze site. Tevens gaan de onderwerpen die besproken worden niet over seksualiteit.
www.anticonceptie.nl	10-25, Volwassenen	Geïnteresseerden	Informatieverstrekking van anticonceptiemiddelen en soa's.	Soa en Anticonceptie	Organon	Te specifiek op anticonceptie gericht. Het wordt niet in algemeen kader geplaatst.
www.noodpil.nl	13-50, volwassenen	Meiden/ vrouwen	Voorlichting over map, kosten, verkrijgbaarheid, bijwerkingen, preventiemogelijkheden soa en zwangerschap na onveilige seks.	Soa en anticonceptie	Rutgers Nisso Groep	Te specifiek op anticonceptie gericht. Het wordt niet in een algemeen kader geplaatst.

	Leeftijd	Doelgroep	Doelstelling	Thema's	Ontwikkelaar	Reden van Afwijzing
www.Rutgersnissogroep.nl	Volwassenen	Professionals / Intermediairen	Een site die weergeeft wat de RNG doet.	n.v.t.	Rutgers Nisso Groep	Jongeren behoren niet tot de doelgroep van deze site.
www.schooltv.nl	volwassenen	Docenten / Intermediairen	Aanbod van lesinterventies / tv series	Anticonceptie voorlichtingsfilm		Jongeren behoren niet tot de doelgroep van deze site.
www.seksuelevorming.nl	volwassenen	Professionals / Intermediairen	Geeft een overzicht van thema's en lesmaterialen voor seksuele en relationele vorming	Seksuele voorlichtingspakketten; breed scala aan onderwerpen.	RNG en CPS	Jongeren behoren niet tot de doelgroep van deze site.

F Verslag interviews

Respons

De totale respons onder de benaderde beroepsgroepen tot medewerking aan een interview bedraagt 45%.

Tabel 1: respons interviews

Regio	Organisatie	respons		non-repons	
Noord-Brabant	Basisonderwijs	6	(100%)	-	(-)
	Voortgezet onderwijs	4	(100%)	-	(-)
	Jongerenwerk/GGD-medewerkers	8	(24%)	25	(76%)
Midden-Holland	Basisonderwijs	4	(100%)	-	(-)
	Voortgezet onderwijs	3	(100%)	-	(-)
	Jongerenwerk/GGD-medewerkers	5	(33%)	10	(67%)
Utrecht	Basisonderwijs	4	(100%)	-	(-)
	Voortgezet onderwijs	2	(50%)	2	(50%)
	Jongerenwerk/GGD-medewerkers	6	(30%)	14	(70%)
Totaal		42	(45%)	51	(55%)

Het basisonderwijs

Achtergrond

Achtergrondkenmerken docenten en scholen

In totaal zijn veertien docenten basisonderwijs gesproken van dertien verschillende scholen in de regio's stad Utrecht, Brabant en Midden Holland. Dit betroffen negen Katholieke scholen, vier (Protestants) Christelijke scholen en één Jenaplanschool. De docenten zijn gesproken tijdens negen individuele interviews, één groepsinterview met drie docenten en één interview met twee docenten. De meeste van de docenten (elf) die we spraken gaven les aan de oudere groepen: groepen 7 en 8. Drie docenten gaven les aan lagere groepen: aan groepen 1-5. Het merendeel van de docenten die we spraken hadden al meer dan tien jaar werkervaring als docent. Het gemiddelde aantal jaren werkervaring van de geïnterviewde docenten lag op negentien jaar. Twee docenten waren net gestart en zaten in hun eerste jaar als docent.

Wat speelt er op basisscholen op het gebied van seksuele gezondheid?

Kinderen op de basisschool hebben interesse voor het thema seksualiteit. Sommige docenten gaven aan dat kinderen hier eerder mee bezig zijn dan vroeger en ook eerder lichamelijk rijp zijn. Kinderen kunnen sterk verschillen in hun seksuele ontwikkeling, de mate waarin ze kennis hebben van seksualiteit en hoe open ze hier over (willen) zijn. Het besef van wat seksualiteit inhoudt, is vaak nog onvolledig. De interesse van kinderen in seksualiteit uit zich op de basisschoolleeftijd vooral door het gebruik van seksueel getinte woorden in de klas, lacherigheid, het stellen van vragen, verliefdheid en verkering. Problemen op het gebied van seksualiteit komen weinig voor. Op een aantal scholen zijn eenmalige incidenten voorgekomen, zoals een jongen die met een condoom op zak liep of meisje dat een vermoedelijk contact had met een loverboy.

Gebruik van interventies

Aanleiding voor het geven van seksuele voorlichting en vorming

Op twee scholen vormde een incident op seksueel gebied een (extra) aanleiding voor de betreffende docenten om naar de GGD te stappen en te bekijken welk materiaal voorradig was om mee aan de slag te gaan. Op een andere school signaleerde de schoolarts dat een aantal kinderen van groep 7 weinig wist over de (toekomstige) veranderingen in hun lichaam. Naar aanleiding van deze signalen is de docente van deze klas naar de GGD gestapt alwaar ze materiaal heeft uitgezocht om haar klas voor te lichten. Op de andere scholen is het besluit om seksuele voorlichting te gaan geven door het gehele schoolteam genomen. De scholen vonden het belangrijk aan dit thema aandacht te schenken en ook gaven sommige ouders aan het thema relevant te vinden. Voorafgaande aan de start van de seksuele gezondheidsbevordering zijn op een aantal scholen gesprekken gevoerd met alle docenten van de school om te bespreken hoe ze het thema seksualiteit vorm wilden geven op hun school. Dit is veelal onder begeleiding van de GGD gebeurd. Achterliggend idee van deze gesprekken was dat de docenten een gezamenlijke gedachtegang konden vormen en dat het thema schoolbreed draagkracht kreeg.

In welke mate wordt seksuele voorlichting gegeven op basisscholen?

Op zeven van de dertien scholen wordt seksuele vorming en voorlichting *schoolbreed* (groep 1 t/m8) aangeboden. Op zes van deze scholen wordt gewerkt met het schoolbrede pakket “relaties en seksualiteit” en één school geeft les aan de hand van een methode voor sociaal emotionele ontwikkeling in combinatie met eigen ontwikkeld materiaal. Op de overige scholen wordt alleen seksuele gezondheidsbevordering gegeven in de hogere klassen (groep 7 en/of 8) en één school geeft (buiten een eenmalige les over seksualiteit n.a.v. een incident) alleen aandacht aan voortplanting (binnen het vak biologie). Eén docente geeft aan dat ze niet standaard elk jaar lessen over seksualiteit geeft; ze laat dit afhangen van de mate waarin de klas daar behoefte aan heeft of aan toe is. Op de meeste scholen vinden de lessen over seksualiteit in één of enkele achtereengesloten weken plaats, wat volgens de docenten als voordeel heeft dat het thema door de kinderen echt “beleefd” wordt. Ongeveer de helft van de scholen heeft zijn activiteiten op het gebied van seksualiteit beschreven in een schoolwerkplan. Buiten de contacten met de GGD over het gebruik van materialen hebben scholen geen contacten met andere instanties op het gebied van seksuele gezondheid. Wel werkt een aantal scholen actief samen met andere basisscholen in de vorm van netwerken rondom de thema’s grensoverschrijdend gedrag of preventie van machtsmisbruik. Seksualiteit krijgt binnen thema’s ook aandacht, bijvoorbeeld in de vorm van projecten rondom seksuele intimidatie.

Gebruik van pakketten en materialen

Bijna alle scholen gebruiken meerdere pakketten/materialen naast elkaar om de lessen over seksualiteit vorm te geven. Hierdoor worden pakketten niet altijd in zijn geheel gebruikt. Een aantal scholen behandelt het thema seksualiteit (mede) aan de hand van een methode voor sociaal emotionele ontwikkeling. Op alle scholen is zowel aandacht geschonken aan de relationele en seksuele vorming als aan voorlichting over voortplanting. Tabel 2 laat zien welke pakketten gebruikt worden door de 13 geïnterviewde scholen.

Tabel 2: Gehanteerde pakketten en methoden in het basisonderwijs

PAKKET/MATERIAAL SEKSUELE GEZONDHEIDSBEVORDERING	AANTAL SCHOLEN (n=13)
<i>Relaties en seksualiteit</i>	10
<i>Video van het liefdespaleis</i>	4
<i>Lekker in je vel</i>	3
<i>Boeken: 'Seks en zo', 'Ik + Jij = Wij', 'Ben jij ook op mij?' 'Kijk mij nou', boeken van literatuurlijst GGD, boeken uit de bibliotheek/ bibliotheekbus</i>	3
<i>Woorden in de weer</i>	1
<i>Pubergids</i>	1
<i>Leskist GGD</i>	1
<i>School-tv film: puberteit</i>	1
<i>Video: Waar kom ik vandaan</i>	1
SOCIAAL EMOTIONELE METHODEN WAAR SEKSUALITEIT AAN BOD KOMT	
<i>Leefstijl</i>	2
<i>Klets</i>	2
<i>Vreedzame school</i>	1
<i>Kom op voor jezelf (weerbaarheid)</i>	1

Tabel 2 laat zien dat het pakket “relaties en seksualiteit” veruit het meest gebruikt wordt: op tien van de dertien scholen. “Relaties en seksualiteit” is een schoolbreed programma en wordt door zes van de tien scholen ook schoolbreed ingezet. De overige scholen gebruiken het pakket alleen in de bovenbouw. Het pakket “relaties en seksualiteit” wordt vaak als basis gehanteerd waarbij andere materialen worden gezocht om het pakket mee aan te vullen, zoals video’s (bijvoorbeeld de video van het Liefdespaleis), boeken of zelfgemaakt of gevonden materiaal. “Relaties en seksualiteit” wordt op drie scholen naast een sociaal emotionele methode gegeven. In deze gevallen is door de docenten goed gekeken waar de methoden elkaar overlappen en worden keuzes gemaakt wat binnen de ene en wat binnen de andere methode wordt besproken. Keuzes om een mix aan materialen te gebruiken kunnen rusten op ondervonden nadelen of voordelen van pakketten (zie verder hieronder bij *voor en nadelen pakketten/materialen*). Zo vond 1 docente het visuele materiaal van “relaties en seksualiteit” niet goed klassikaal hanteerbaar en koos daarom voor het visuele materiaal van “lekker in je vel”. Docenten van drie scholen waar seksualiteit schoolbreed aandacht krijgt noteren in een map wat ze dat jaar besproken hebben op het gebied van seksualiteit en dit geven ze mee aan de docent die de klas dat jaar daarop draait. Op deze manier kan worden bijgehouden wat met een bepaalde klas is behandeld en wat nog aan bod moet komen.

Docenten geven aan dat het belangrijk is om ouders te informeren aan de hand van brieven, thematafels, ouderleesplank of een ouderavond.

Voor twee docenten van Christelijke scholen speelt de religieuze achtergrond van de school een rol bij het geven van de seksuele vorming/voorlichting. Beide scholen maken gebruik van het pakket “relaties en seksualiteit” en beide docenten zeggen de seksuele voorlichting op een neutrale wijze te geven, zonder het geven van een waardeoordeel over seks of relaties. Echter, één van de geïnterviewde docenten bespreekt het thema homoseksualiteit niet met haar klas, omdat ze zegt het moeilijk te vinden om dit waardevrij te behandelen. Eén van deze Christelijke scholen betreft

Bijbelverhalen in de lessen over seksualiteit, zoals het Hooglied of een verhaal over David die vreemdging, voor het geven van een diepere betekenis aan het thema. Op beide scholen zijn ouders uitvoerig geïnformeerd over de inhoud van de lessen.

Pakketkeuze en bekendheid met andere pakketten

Alle scholen hebben contact gehad met de GGD bij het zoeken van materiaal over het geven van lessen over seksualiteit. Voor een aantal scholen viel de keus op het pakket “relaties en seksualiteit” omdat dit pakket een aanbod heeft voor de gehele basisschoolperiode. Een andere school, die alleen seksualiteitslessen geeft in de bovenbouw, heeft om deze reden juist niet gekozen voor dit pakket. De mate waarin docenten op de hoogte zijn van andere pakketten wisselt. Docenten weten weinig namen van andere pakketten of materialen te noemen. Wel zoeken docenten vaak zelf (omgeving, internet, boeken) naar extra materiaal wanneer ze daar behoefte aan hebben. Docenten geven aan het op prijs te stellen op de hoogte te blijven van nieuwe ontwikkelingen. Een aantal docenten doet dat zelf al binnen hun preventie machtsmisbruik netwerk, op de Nationale Onderwijs Tentoonstelling (NOT) dagen, via de GGD, via schoolboekhandels of uitgeverijen of door te informeren bij andere scholen. Een aantal docenten noemt de GGD als het meest geschikte kanaal om informatie over bestaand en nieuw materiaal te verspreiden. De mate waarin de GGD actief is in het verspreiden van deze informatie verschilt. De ene docent geeft aan helemaal niet op de hoogte te zijn van (nieuw) materiaal van de GGD en een andere docent ontvangt jaarlijks een overzicht van GGD materialen.

Mening over interventies

Gevraagd is wat de docenten vinden van de pakketten en materialen die ze gebruiken. Algemene voordelen van het gebruik van een “pakket” is dat het onderwerp “seksualiteit” dan ook echt op de agenda staat en daadwerkelijk besproken wordt in de klas. Daarnaast hebben alle kinderen eenzelfde aanbod aan kennis gekregen over het onderwerp. Ten slotte is het handig naar ouders toe, omdat met een pakket duidelijk te laten zien wat je rondom dit thema doet. De docenten die een training van de GGD hebben gevolgd alvorens te starten met de lessen over seksualiteit, gaven aan dat zij de begeleiding van de GGD als zeer nuttig hebben ervaren. Ook de gesprekken die in de teams met alle docenten zijn gevoerd om een gezamenlijke gedachtegang te ontwikkelen worden als zeer waardevol gezien. Alle voor en nadelen zijn per pakket op een rijtje gezet en staan hieronder in tabel 3 beschreven.

Tabel 3: Voor en nadelen van pakketten en materialen

PAKKET SEKSUELE GEZBEV	VOORDELEN	NADELEN
<i>Relaties en seksualiteit</i>	<ul style="list-style-type: none"> • Relevante lessen zijn met sterretjes aangegeven • Goede opbouw • Gemakkelijk in gebruik • Vanaf groep 1 aangeboden: hierdoor natuurlijke inbedding in school • Breed aanbod aan onderwerpen: keuze ruimte • Kopieerbladen (i.t.t. vast boekje): ruimte voor eigen keuze docent • Mooie en handige werkbladen • Goede achtergrondinformatie, suggesties voor meer informatie en tips voor docenten • Leuke introductiemusical 	<ul style="list-style-type: none"> • Bovenbouw mist beeldmateriaal • Workshop over lentekriebels week vanuit GGD niet goed • Werkbladen niet genummerd: hierdoor zelf zoeken welk blad bij welke les hoort • Behandelt veel uitzonderingen. Normale gang van zaken (zoals verliefd, zwanger, kindje) wordt minder besproken • Visueel materiaal te klein om klassikaal te bespreken
<i>Lekker in je vel</i>	<ul style="list-style-type: none"> • Goed visueel materiaal: ook om klassikaal te bespreken • Goede ouderbrief • Goede werkbladen • Goede handleiding 	<ul style="list-style-type: none"> • Geen
<i>Liefdespaleis</i>	<ul style="list-style-type: none"> • Video: handig en speels middel om zelfbeeld, gevoelens en grenzen duidelijk te maken • Goede handleiding 	<ul style="list-style-type: none"> • Video is gedateerd • Materiaal mist een puberaal gedeelte over verzorging en puistjes etc.
<i>Pubergids</i>	<ul style="list-style-type: none"> • Iets om mee naar huis te geven aan kinderen 	<ul style="list-style-type: none"> • Geen
SOC-EMO METHODEN	VOORDELEN	NADELEN
<i>Leefstijl</i>	<ul style="list-style-type: none"> • Duidelijk in gebruik • Makkelijk in gebruik • Breed scala aan onderwerpen 	<ul style="list-style-type: none"> • Geen
<i>Klets</i>	<ul style="list-style-type: none"> • Voor alle groepen geschikt 	<ul style="list-style-type: none"> • Geen

Het pakket relaties en seksualiteit wordt het meest gehanteerd door de geïnterviewde scholen. Hierover brachten de scholen dan ook de meeste voordelen en nadelen naar voren. Algemeen oordelend kan gesteld worden dat docenten het belangrijk vinden dat materiaal handig en gemakkelijk in gebruik is, goed is opgebouwd, een breed scala aan onderwerpen en werkvormen bevat zodat de docent een keuze heeft en dat het pakket ondersteund wordt door een goede handleiding. Werkbladen voor kinderen worden als nuttig gezien en docenten vinden video's een leuk en handig medium om in te zetten tijdens lessen over seksualiteit. De video van het liefdespaleis wordt door een aantal scholen gebruikt maar docenten geven aan dat deze video gedateerd is. Andere docenten hebben helemaal geen video in huis en geven aan er wel graag een te willen gebruiken. Een enkele docent gaf zijn leerlingen de mogelijkheid om anoniem vragen te

stellen (een vraag opschrijven en deze in een doos te stoppen zodat de docent de vragen vervolgens klassikaal kon beantwoorden). Deze anonieme manier van vragen stellen kan helpen om kinderen vragen te laten stellen die ze klassikaal niet durven of willen stellen.

Toevoegingen aan het aanbod van interventies

Gevraagd is of de docenten wensen hebben voor toevoegingen aan het huidige aanbod van interventies op het terrein van seksuele gezondheidsbevordering. De volgende algemene suggesties voor toevoegingen kwamen tijdens de interviews naar voren.

Inhoud

- Verschillende keren gaven docenten de wens aan te beschikken over (meer) video's en meer up-to-date beeldmateriaal;
- (Meer) informatie en lesmethoden met betrekking tot loverboys: *“De meiden in groep 8 zijn al een stuk ouder voor hun leeftijd en het is belangrijk dat deze zaken vroeg besproken worden”*;
- (Meer) lesmateriaal over seksuele geaardheid (ook nuttig voor kinderen van allochtone afkomst die hier thuis niet over praten);
- Achtergrondinformatie over seksualiteit in diverse culturen en religies;
- “Reclame pakketje met gadgets” om weg te geven aan de leerlingen, met hierin bijvoorbeeld een condoom en een maandverband;
- Bruikbaar materiaal over kindermishandeling;
- Praktisch voorlichtingsmateriaal over het biologische aspect van seksualiteit;
- (Meer) aandacht en materiaal voor het “gewone verhaal”; zoals hand in hand lopen en verkering vragen;
- Materiaal voor het opzetten van een ouderavond op het gebied van seksualiteit.

Training

- Informatie en tips over het leiden van discussie en kringgesprekken op het terrein van seksualiteit.

Beleid

- Duidelijke kerndoelen en richtlijnen per klas en leeftijdsgroep: wat dient een kind op welke leeftijd te weten over seksualiteit? Docenten geven echter tegelijkertijd aan dat de seksuele ontwikkeling verschilt per kind en klas. Kerndoelen en richtlijnen kunnen dus ook niet te strak worden gehanteerd. Ook verschillen docenten in de manier waarop ze dit onderwerp behandelen (hoe open ze hier in zijn, hoe lastig ze het vinden). Seksualiteit is een gevoelig onderwerp, voor zowel kinderen als docenten. Hier dient ook rekening mee gehouden te worden;
- Een vraagbaak voor docenten die seksuele gezondheidsbevordering geven.

Noodzakelijke randvoorwaarden voor het succesvol implementeren van seksuele gezondheidsbevorderende interventies

Welke randvoorwaarden zijn nodig voor het succesvol implementeren van interventies op het gebied van seksuele gezondheidsbevordering? Hieronder worden achtereenvolgens de randvoorwaarden waar een pakket aan dient te voldoen besproken, de randvoorwaarden met betrekking tot vaardigheden van docenten en de randvoorwaarden die de organisatie (school, GGD) dient te bieden.

Het lespakket (kenmerken van de innovatie)

- Afwisseling in onderwerpen en werkvormen, veel alternatieven geven. Breed aanbod aan onderwerpen zoals relaties, verliefdheid, voortplanting, voorbehoedsmiddelen. Ook breed aanbod aan werkvormen zoals tips over spel, gym, kringgesprek, veilige sites, video, boekjes, gratis pakketje met condooms en maandverband, mogelijkheid tot het anoniem stellen van vragen door kinderen;
- Materiaal moet: overzichtelijkheid, kort en bondig, duidelijk, visueel ondersteunend (video), eigentijds en uitnodigend voor zowel leerlingen als docenten zijn;
- Inhoud moet bepaald kunnen worden aan de hand van het niveau van de kinderen in de groep. Aansluiten bij de beleving kinderen;
- Goede opbouw in de lessen;
- Duidelijke lijn over verschillende groepen (1-8) heen;
- Materiaal aanbieden in mapvorm: hierdoor kan materiaal eruit worden gehaald en kan er nieuw materiaal aan toe worden gevoegd;
- Goede achtergrondinformatie voor docenten;
- Niet te veel voorbereidingstijd;
- Pakket moet inbouwbaar zijn in een schoolprogramma;
- Goede informatiebrief voor ouders.

Vaardigheden van docenten (kenmerken van de gebruiker)

- Veilige sfeer in de klas creëren;
- Opbouwen van een vertrouwensband met de klas;
- Open en eerlijk zijn;
- Dicht bij jezelf blijven: bepalen wat je wel en niet wilt vertellen;
- Goede afspraken maken, zodat je gegiebel en ongepaste opmerkingen voorkomt;
- Tijd voor het thema vrij maken;
- Kinderen serieus nemen;
- Behoeftes van kinderen kunnen aanvoelen, weten wat je in welke klas en aan welke leeftijdsgroep kunt vertellen;
- Voorzichtigheid wanneer zich problemen op het terrein van seksualiteit voordoen;
- Voldoende kennis over het thema;
- Contact met ouders over wat de docent behandelt of gaat behandelen;
- Goede scholing en heldere handleiding met lesvoorbeelden voor docenten;
- Workshop voor docenten: wanneer is een kind waar aan toe?

De organisatie (kenmerken van de organisatie)

- Algemene ondersteuning aan docent(en) die de seksuele voorlichting geeft/geven;
- Extra ondersteuning aan docenten die het een moeilijk onderwerp vinden om te bespreken of wanneer er een incident is gebeurd;
- Mogelijkheid bieden aan docenten om seksualiteit *niet* te behandelen wanneer hij/zij dat erg moeilijk vindt, en/of de mogelijkheid bieden om jongens en meisjes apart les te geven over seksualiteit;
- Wanneer bepaalde onderwerpen moeilijk te bespreken zijn in een klas: mogelijkheid bieden om een GGD expert inhuren die hierover komt vertellen;
- Duidelijkheid in verwachtingen over de visie die de school op het gebied van met seksuele gezondheidsbevordering wil uitdragen;
- Vrijheid geven aan de docent hoe hij de lessen in wil delen (ook omdat seksualiteit een persoonlijk en gevoelig onderwerp is);
- Alert zijn op vervelende incidenten op dit seksueel gebied;
- Ruimte maken in het schoolrooster voor het geven van lessen over seksualiteit;

- Informatie geven aan ouders, bijvoorbeeld in de vorm van een ouderfolder/brief, stuk in schoolgids/krant en/of een ouderavond;
- Goede scholing door de GGD (of andere organisatie) in gebruik van een pakket;
- Autoriteit van buitenaf die de docenten en school begeleidt en adviezen geeft.

Het voortgezet onderwijs

Achtergrondkenmerken

Achtergrondkenmerken docenten en scholen

In totaal zijn er negen docenten uit het voortgezet onderwijs gesproken van verschillende scholen in de regio's stad Utrecht, Brabant en Midden Holland. Het betreft vijf VMBO scholen waarvan er één gericht is op het praktijkonderwijs voor moeilijk lerende kinderen dat onder het niveau van het VMBO ligt. De overige vier scholen zijn scholengemeenschappen met VMBO, HAVO en VWO onderwijs. Op twee scholen wordt niet gewerkt in klassen, maar in projecten en op leerpleinen. We hebben gesproken met 4 docenten biologie, twee docenten mens en natuur, één docent maatschappijleer, één docent verzorging en één schoolpsycholoog. Het aantal jaren werkervaring verschilde nogal onder de docenten; vier docenten hadden al meer dan vijftien jaar werkervaring als docent, drie docenten hadden 0-5 jaar ervaring en twee docenten hadden 6-10 jaar ervaring. Idem voor het aantal jaren ervaring met het geven van seksuele voorlichting.

Wat speelt er onder de jongeren op het voortgezet onderwijs op het gebied van seksuele gezondheid?

De docenten geven aan dat er meerder thema's zijn op het gebied van seksuele gezondheid die de aandacht trekken. Loverboy praktijken (3x), vroegtijdige zwangerschappen (3x) en onwetendheid (2x) worden het meeste genoemd. Daarna volgen moeite hebben (vooral onder de meiden) met NEE zeggen, moeilijk grenzen kunnen aangeven, vooroordelen hebben over homoseksualiteit, jongens die meisjes intimideren (respectloos gedrag), cyberseks (waar meisje zich uitkleedt voor camera en een jongen dit opneemt en verspreidt rond de school), seksueel misbruik en risicovol seksueel gedrag.

Docenten op de scholengemeenschappen geven aan dat jongeren voornamelijk veel over seksualiteit praten en vragen stellen, maar benadrukken dat de VMBO leerlingen vroeger rijp zijn dan de HAVO en de VWO leerlingen. De problemen tussen deze groepen verschillen dan ook.

Er wordt opgemerkt dat er thuis opvallend weinig aan seksuele voorlichting wordt gedaan. Docenten zien dat de jongeren nog maar weinig weten over het onderwerp, ondanks het feit dat de jongeren pretenderen er veel over te weten en zich ook op deze manier gedragen en kleden (gerefereerd wordt naar het feit dat jonge meiden er uitdagend gekleed bij lopen op school). Het gedrag van meiden wordt gezien als problematischer, omdat de docenten van mening zijn dat zij ook daadwerkelijk jonger seksueel actief zijn (vaak met oudere jongens). Daarentegen wordt verondersteld dat jongens (van dezelfde leeftijd) vooral het idee hebben dat ze alles moeten doen en leuk moeten vinden, maar dat het hier vaak blijft bij het aannemen van een houding en niet zondermeer leidt tot seksuele activiteiten.

Gebruik van interventies

Aanleiding voor het geven van seksuele voorlichting en vorming

Geen van de docenten geeft aan dat er naar aanleiding van incidenten seksuele voorlichting is gegeven. Alleen op het gebied van loverboy problematiek, zijn op

sommige scholen incidenten de aanleiding geweest extra aandacht te besteden. Ook zijn bepaalde scholen door de GGD-en benaderd om hier meer aandacht aan te besteden.

Welke activiteiten onderneemt de school/docent op het gebied van seksuele gezondheid?

De meeste scholen geven aan dat er nog vrij weinig activiteiten worden ondernomen die zich specifiek richten op seksuele gezondheid. Wel maken veel scholen gebruik van lesmethoden die het thema behandelen in vakken zoals biologie, mens en natuur, verzorging en maatschappijleer. In de lessen van biologie wordt voornamelijk het technische gedeelte besproken, hoe het lichaam in elkaar zit en hoe het werkt, in de lessen verzorging gaat het om het relationele aspect en het sociale aspect komt aan bod in lessen van maatschappijleer. In de eerste en tweede klassen zijn de lessen veelal gericht op het biologische aspect, terwijl lessen in derde klassen zich richten op weerbaarheid en het aangeven van grenzen.

Op drie van de negen scholen wordt op dit moment structureel seksuele voorlichting gegeven met behulp van pakketten; (1) er is voor het eerst twee trainingen Girls' Talk gegeven en er wordt naast de lesmethode Promotie ook onderdelen uit Lang Leve de Liefde (LLL) gebruikt, (2) er wordt in het eerste schooljaar een introductie cursus gegeven met behulp van het Durex pakket en er wordt in het tweede jaar een workshop ronde van de GGD gehouden en (3) er worden aan het begin van het tweede jaar zes workshops aangeboden die ieder een ochtend duren, waar onder andere gastsprekers (professionals van stichtingen) bepaalde onderwerpen bespreken.

Gebruik van pakketten en materialen

Docenten geven verschillende manieren aan om het thema seksuele voorlichting te behandelen in de klas. Meestal wordt er begonnen met het maken van een inventarisatie van schuttingtaal waarna afgesproken wordt welke woorden gebruikt zullen worden in de klas. Daarna wordt er veelvuldig gebruik gemaakt van (rollen)spellen, discussies, video's, vragenrondes aan de leerkracht (ook anoniem), situatieschetsen, presentaties en het opzoeken van informatie (voor werkstuk) op het internet. Eén school liet jongeren raps maken over het onderwerp die ze vervolgens mochten opvoeren aan de klas.

Eerder werd beschreven dat de meeste docenten (4x) seksuele voorlichting geven met behulp van lesmethoden. Het gaat hier om: Leefstijl, Zorg Actief en Biologie voor jou. Op een school wordt én gebruik gemaakt van Zorg actief én van Lang leve de liefde.

Zoals vermeld werken er drie scholen structureel met pakketten; Girls' Talk (1x) en Lang Leve de Liefde (2x) worden genoemd. Over het algemeen halen docenten elementen uit verschillende pakketten die dan als aanvulling op de lesmethoden dienen. Op deze manier kan een docent inspelen op de behoeftes die zich op dat moment in de klas voordoen. Als aanvulling op de lesmethoden kiezen de meeste docenten elementen uit LLL, waaronder de Special over Loverboys. Twee scholen geven aan volgend jaar met LLL te gaan beginnen. Op één school wordt alleen aandacht besteed aan het onderwerp Loverboys door middel van de Leskist van de GGD en op één school wordt niets gedaan aan seksuele voorlichting.

Een overzicht van pakketten/materialen die er gebruikt worden, is te zien in Tabel 4.

Tabel 4: Gehanteerde pakketten en methoden op het voorgezet onderwijs

PAKKET/MATERIAAL SEKSUELE GEZONDHEIDSBEVORDERING	AANTAL SCHOLEN (n=9)
<i>Lang Leve de Liefde (LLL)</i>	2
<i>Girls' Talk</i>	1
<i>Girls' Choice</i>	1
<i>Voorlichtingskoffer 'de koffer in'</i>	2
<i>'Pretty Woman'</i>	1
<i>'About me'</i>	1
<i>Leskist GGD</i>	1
<i>Promotie – seksuele vorming-</i>	1
AANVULLENDE METHODEN/MATERIALEN WAAR SEKSUALITEIT AAN BOD KOMT	
<i>Video LLL</i>	2
<i>DVD 'Neuken doe je zo' van BNN</i>	1
<i>Special over Loverboys (LLL)</i>	1
<i>Aids Beker spel</i>	1
<i>DVD Bio Bits</i>	1
<i>Durex Pakket koffer</i>	1
LESMETHODEN	
<i>Verzorgingsboek 'Zorg Actief'</i>	1
<i>'Biologie voor jou'</i>	2
<i>Leefstijl</i>	1

Pakketkeuze en bekendheid met andere pakketten

Wanneer docenten op zoek zijn naar nieuwe materialen gaan zij vaak zelfstandig op onderzoek uit met behulp van het internet. Via collega's wordt er ook informatie uitgewisseld. Enkele scholen waren benaderd door de GGD en kwamen zo in aanraking met pakketten. Eén school is verbonden aan de hogeschool waar docenten in opleiding op zoek gaan naar pakketten die het beste passen bij de huidige behoeften van de school.

Docenten gaven over het algemeen aan niet bekend te zijn met andere pakketten dan degene die zijzelf op scholen gebruikten. Twee scholen waren buiten hun eigen keuze om ook bekend met lang leve de liefde. Eén docent maatschappijleer vond het materiaal vrij flauw. Vooral de filmpjes vond ze erg kunstmatig en gespeeld en het werkboek ging teveel in op het technische gebeuren. De tweede docent was juist zeer te spreken over het materiaal; het benadert seksualiteit positief en is goed gericht op het aanleren van vaardigheden. De docent (schoolpsycholoog) van deze school kreeg een uitnodiging van de GGD om aan de training deel te nemen. Dit heeft zij gedaan.

Mening over interventies

Voor- en nadelen van de pakketten

Gevraagd is wat de docenten vinden van de pakketten en materialen die ze gebruiken. In tabel 5 volgt een opsomming van de door docenten aangegeven voor- en nadelen. De materialen die in de tabel niet aan de orde komen zijn ook niet ter sprake geweest in de interviews.

Tabel 5: Voor en nadelen van pakketten en materialen

PAKKET SEKSUELE GEZBEV	VOORDELEN	NADELEN
Lang Leve de Liefde	<ul style="list-style-type: none"> • De video is goed afgestemd op de doelgroep en is erg compleet. • De inleiding wordt gewaardeerd om zijn situatieschetsen die het thema levendig maken voor de jongeren, • er is een groot aanbod aan verschillende werkvormen zodat de docent gemakkelijk kan afwisselen, • het taalgebruik is simpel, • pakket ziet er flitsend uit, • het kan gemakkelijk ingepast worden in de lesmethoden, • er is ruimte voor eigen invulling van de docent, • er zit een goede scholing bij voor docenten (begeleiding vanuit de GGD), • er komt praktische kennis over seksualiteit aan bod, • het relationele aspect (zoals grenzen stellen) komt goed aan bod. 	<ul style="list-style-type: none"> • In de video spelen teveel allochtone jongeren, video is toe aan actualisering. • er zit weinig schriftelijk verwerkingmateriaal in (werkboeken), • het technische gedeelte kan eruit (wordt vaak al in biologielessen besproken), • het onderwerp seksuele intimidatie wordt gemist.
Girls' Talk	<ul style="list-style-type: none"> • de methode is zeer flexibel zodat je gemakkelijk aanpassingen kan maken (zoals het gebruik maken van verschillende werkvormen) • het werken in kleine groepen is heel fijn, omdat de meiden op die manier ook kunnen leren van elkaar. 	<ul style="list-style-type: none"> • het is moeilijk om in acht weken een echte gedragsverandering tot stand te brengen (eigenlijk te kort) • de geleide fantasieoefening werd niet goed ontvangen en is niet gebruikt.
Biologie voor jou	<ul style="list-style-type: none"> • sluit goed aan op de belevingswereld van de jongeren (met veel computeropdrachten) • is gemakkelijk uit te voeren door de docent. 	

Behoeftes van docenten

Er is gevraagd naar de behoeftes van docenten als het gaat om het geven van seksuele voorlichting. Docenten konden aangeven welke onderwerpen ze missen en welke methoden er ontbreken om op een ideale manier seksuele voorlichting te kunnen geven. Als eerste komt naar voren dat docenten vinden dat de meeste lesmethoden teveel gericht zijn op het biologische aspect, het voorkomen van soa en zwangerschappen, en

te weinig gericht zijn op het relationele aspect. Er is dus behoefte aan pakketten die ingaan op de ‘gewonere’ en positievere kant van seksualiteit, zoals relaties, verliefdheid, verkering, jaloezie, e.d. Ten tweede, is er dringend behoefte aan een pakket dat omgaat met discriminatie en vooroordelen ten opzichte van homoseksualiteit door (veelal) allochtonen jongeren. Docenten zien graag een handboek waarin tips worden gegeven hoe je, rekening houdend met verschillende culturen en geloven, deze ‘homohaar’ kunt aanpakken. Ten derde, wordt er door de docenten aangegeven dat het belangrijk is dat de jeugd leert ‘NEE’ zeggen en keuzes leert maken. Het gaat erom dat de jeugd hun eigen grenzen kunnen aangeven en daarbij onderhandelings technieken krijgen aangereikt (bijvoorbeeld voorbereid zijn te onderhandelen over condoomgebruik).

Ten aanzien van de verschillende werkvormen is er behoefte aan voorlichtings filmpjes van deze tijd. De meeste zijn gedateerd en docenten merken dat de jongeren hierdoor de boodschap van het filmpje niet oppakken. Aangezien docenten aangeven dat filmpjes en ander visueel materiaal de jeugd juist goed weet te bereiken, is er behoefte aan nieuw materiaal. Ten tweede, is er behoefte aan uitwerkingen van rollenspelen die vooral gericht zijn op het leren ‘NEE’ zeggen. Als laatste wordt er aangegeven, dat het materiaal dat er bestaat voor de bovenbouw gering is. Er is behoefte aan materiaal die problemen van deze jongeren bespreekt, want ook op deze leeftijd speelt er juist veel op het gebied van seksualiteit.

Toevoegingen aan het aanbod van interventies

De docenten is gevraagd of er nog wensen zijn ten aanzien van het huidige aanbod van interventies op het terrein van seksuele gezondheidsbevordering. De volgende wensen kwamen tijdens de interviews naar voren:

- Verschillende keren gaven docenten de wens aan te beschikken over (meer) video’s en meer up-to-date beeldmateriaal;
- (Meer) lesmateriaal over seksuele geaardheid (ook nuttig voor kinderen van allochtone afkomst die hier thuis niet over praten);
- (Meer) aandacht en materiaal voor het “gewone verhaal”; zoals verkering en vrijen.

Noodzakelijke randvoorwaarden voor het succesvol implementeren van seksuele gezondheidsbevorderende interventies

Welke randvoorwaarden zijn nodig voor het succesvol implementeren van interventies op het gebied van seksuele gezondheidsbevordering? Hieronder worden achtereenvolgens de randvoorwaarden met betrekking tot vaardigheden van docenten besproken, de randvoorwaarden die de organisatie (school, GGD) dient te bieden en de randvoorwaarden waar een pakket aan dient te voldoen.

Noodzakelijke randvoorwaarden: vaardigheden van docenten

- Het kunnen creëren van een veilige sfeer in de klas;
- Het opbouwen van een vertrouwensband met de klas;
- Het geven van openheid en eerlijkheid;
- Het kunnen hanteren van conflicten;
- Het kunnen aanvoelen wat er speelt in de klas.

Noodzakelijke randvoorwaarden: organisatie

- Seksuele voorlichting moet verankerd liggen in een programma/les;
- Goede faciliteiten zoals een afgesloten lesruimte en media (dvd-speler en internet);
- Ondersteuning aan docent(en) die de seksuele voorlichting geeft/geven wanneer hier behoefte aan is (bijvoorbeeld in de vorm van een zorgcoördinator);

- De docent moet de vrijheid hebben zijn/haar eigen materiaal uit te zoeken en te bestellen.

Noodzakelijke randvoorwaarden: pakket

- Het is voor veel docenten het belangrijkste dat het materiaal ruimte biedt de docent zijn/haar eigen invulling te kunnen geven;
- Het pakket is afgestemd op de doelgroep, zowel qua onderwerp als qua lesvorm zodat er echt sprake is van bewustwording onder de jongeren;
- Het pakket moet over veel afwissellende onderwerpen en methodieken beschikken;
- Thema's zoals homoseksualiteit, algemene seksualiteitsbeleving en invloed van religie moeten meer aandacht krijgen;
- Er moet veel beeldmateriaal aanwezig zijn.

Het jongerenwerk

Achtergrond

Achtergrondkenmerken van jongerenwerkers

Gesproken is met 14 jongerenwerkers en 5 medewerkers van GGD'en; 5 mannen en 14 vrouwen. Vijf respondenten zijn werkzaam in de regio Midden-Holland, 8 in de provincie Noord-Brabant en 6 in de provincie Utrecht. De gemiddelde leeftijd van de geïnterviewden is 34 jaar (minimum 24 jaar, maximum 56 jaar). Zij hebben gemiddeld 8 jaar werkervaring (minimum 2 jaar, maximum 22 jaar) als jongerenwerker of GGD-medewerker, waarvan 6 jaar ervaring met het geven van seksuele voorlichting.

De settings waar de 14 jongerenwerkers actief zijn, zijn scholen (7 keer genoemd), jongerencentra (4), buurthuis (1) en de straat (5). Het schoolniveau is VMBO (3 keer genoemd), ROC/MBO (1), basisschool (1), VWO (1), speciaal/praktijkonderwijs (1). Eén jongerenwerker werkt vanuit een informatiepunt op een school waar voorlichting wordt gegeven. Twee jongerenwerkers werken vanuit een christelijke welzijnstelling. De doelgroepen waaraan voorlichting wordt gegeven zijn meestal zowel autochtone als allochtone jongeren. De voorlichting is in groepen, maar ook vaak individueel.

Eén jongerenwerker zegt dat ze eigenlijk geen seksuele voorlichting geeft. Wel spreekt zij met individuele jongeren over seks. Andere jongerenwerkers beschouwen dit wel als seksuele voorlichting en geven voorlichting aan individuen wanneer zich een probleem aandient of aan groepen. Eén geïnterviewde is teamleider en geeft niet zelf seksuele voorlichting.

Onder de GGD-medewerkers¹⁷ zijn twee jeugdverpleegkundigen met het aandachtgebied medische opvang asielzoekers (MOA), twee GVO-medewerkers en een soaverpleegkundige. Zij geven allen zelf voorlichting. De voorlichting is deels individueel, bijvoorbeeld voorlichting op een soaspreekuur of aan jeugdige asielzoekers, vluchtelingen en nieuwkomers. Zo krijgt iedere jongere asielzoeker structureel individuele voorlichting. Tevens wordt voorlichting aan groepen gegeven. De settings waar de GGD-medewerkers actief zijn, zijn scholen (ROC/MBO, AMAScholen), soaspreekuur, asielzoekerscentra en incidenteel jongerencentra. De doelgroepen waaraan voorlichting wordt gegeven zijn allochtonen en autochtonen.

¹⁷ Hierna wordt in deze paragraaf in zijn algemeenheid gesproken over jongerenwerkers en omvat deze algemene noemer ook de GGD-medewerkers. Alleen wanneer het relevant is om specifieke informatie uit de interviews van GGD-medewerkers te vermelden, wordt de term 'GGD-medewerker' gebruikt.

Wat speelt er in het jongerenwerk op het gebied van seksuele gezondheid?

Thema's met betrekking tot seksuele gezondheid die in de interviews met de jongerenwerkers naar voren komen zijn gemis aan kennis over het menselijk lichaam, onwetendheid over consequenties van seksueel gedrag, grenzen stellen en omgaan met groepsdruk, cyberseks, breezerseks en loverboyproblematiek.

De jongerenwerkers merken op dat jongeren al vroeg met seks worden geconfronteerd, bijvoorbeeld door videoclips op tv. De algemene opinie is dat kinderen vroeg wijs zijn, maar volgens de jongerenwerkers lijkt dat lijkt zo. Door de jongerenwerkers wordt veel onwetendheid bij de doelgroep gezien, zoals onbekendheid met soa, zwangerschap en de gevolgen van seksueel gedrag. Jongeren staan er bijvoorbeeld niet bij stil wat de consequenties zijn als zij zich uitkleden voor de webcam. Er is ook weinig kennis van het lichaam. Jongerenwerkers besteden veel aandacht aan het uitleggen van eenvoudige anatomie.

Een belangrijk thema met betrekking tot seksuele gezondheid dat in alle groepsinterviews met jongerenwerkers wordt genoemd is grenzen stellen.

Opgemerkt wordt dat de verbinding tussen liefde en seks voor jongeren niet meer duidelijk is. Jongeren beginnen eerst met seks, voordat ze verliefd zijn. Pijpen en aftrekken worden niet gezien als seks. Volgens enkele jongerenwerkers vinden meiden vinden het normaal dat je een jongen pijpt of aftrekt in ruil voor een Breezer. Door jongerenwerkers wordt vooral de positie van meiden als kwetsbaar beschouwd. Meisjes gaan over hun eigen grenzen heen. Bij jongens is er volgens de jongerenwerkers veel bravour, maar uiteindelijk zijn meisjes vroeger rijp. Seksueel gedrag komt veelal tot stand onder groepsdruk. Jongeren willen voldoen aan het verwachtingspatroon, maar hebben dan achteraf spijt. Ze doen dingen op seksueel gebied tegen hun zin. Een jongerenwerker merkt hierover op dat jongens soms denken: "als een meisje nee zegt bedoelt ze eigenlijk ja". Jongeren hebben volgens de jongerenwerkers moeite met grenzen stellen.

Tot slot wordt in alle interviews het probleem van loverboys genoemd. Ook hier spelen factoren als onwetendheid en problemen met grenzen stellen een rol.

De problematiek die de jongerenwerkers waarnemen, wordt mogelijk gekleurd door de doelgroep waarvoor zij werken: jongeren uit achterstandssituaties, allochtonen, en nieuwkomers. Een aantal jongerenwerkers geeft aan dat de problemen vooral spelen bij lager opgeleide jongeren. Echter anderen merken op dat jongeren op havo of vwo in hun seksuele ontwikkeling op de zelfde vragen stuiten. Over de mate waarin de genoemde problemen in allochtone groepen voorkomen verschillen de meningen. Een jongerenwerker is opgevallen dat Marokkaanse meiden al veel weten over seksualiteit. Een GGD-medewerker ondervindt echter in de praktijk dat dit maar zo lijkt en dat er in die groep veel vragen zijn. In het groepsinterview met GGD-medewerkers die voor asielzoekers, vluchtelingen en nieuwkomers werken komt naar voren dat er in de groepen veel misverstanden zijn over hiv/aids, het maagdenvlies en het menselijk lichaam (bouw van de vagina).

Gebruik van interventies*Gebruik van pakketten en materialen*

Door 11 van de 17 geïnterviewde jongerenwerkers die hebben aangegeven seksuele voorlichting te geven, worden één of meer methodieken op het gebied van seksuele gezondheidsbevordering gebruikt. Hiermee wordt bedoeld dat zij gebruik maken van een methodisch voorlichtingspakket, te weten Wijzer in de liefde (drie keer genoemd), Girls' Choice (3x), Girls' Talk (3x), No Apologies (2x), het meidenwerkboek Op zoek

naar jezelf (1x), en methodieken om loverboyproblematiek en prostitutie tegen te gaan (4x) (zie tabel...). Opvallend is dat de respondenten die aandacht besteden aan loverboyproblematiek, allen verschillende pakketten of materialen noemen. Eén respondent maakt gebruik van een voorlichtingsprogramma dat door de eigen welzijnsorganisatie is samengesteld.

Door de respondenten worden voorts materialen genoemd, die aanvullend worden gebruikt, zoals een voorbehoedsmiddelenkoffer (o.a. lovebox), child birth book, video's/dvd's en leskisten.

Zes geïnterviewden maken bij hun voorlichting uitsluitend gebruik van losse materialen, zoals folders of voorbehoedsmiddelenkoffers. Het maakt verschil of jongerenwerkers al dan niet in een schoolse setting voorlichting geven: degenen die losse materialen gebruiken, zijn vooral actief op straat en in jeugdcentra. Een gedeelte van degenen die voorlichtingspakketten gebruiken zijn actief op scholen. De volgende pakketten worden door de respondenten (ook) op scholen gegeven: Wijzer in de liefde (3x), Girls' Talk (2x), Girl's Choice (1x), Beauty and the beast (1x) en No Apologies (2x).

Tabel 6: Gehanteerde pakketten en methoden in het jongerenwerk

PAKKET/MATERIAAL SEKSUELE GEZONDHEIDSBEVORDERING	Aantal jongerenwerkers (n=19)
<i>Wijzer in de liefde,</i>	3
<i>Girls' Choice</i>	3
<i>Girls' Talk</i>	3
<i>No Apologies (methode gericht op seksualiteit, middelen- en alcoholgebruik</i>	2
<i>Loverboy methodieken Beware, Pretty Woman, Gevaarlijke liefde, Beauty and the Beast</i>	4
<i>Meidenwerkboek 'Op zoek naar jezelf'</i>	1
<i>Child birth book</i>	3
<i>Voorbehoedsmiddelenkoffer, Lovebox</i>	5
<i>Video lang leve de liefde</i>	2
<i>DVD theaterstuk over tienermoeders</i>	1
<i>GGD –leskist</i>	1

Opvallend is dat de meeste respondenten combinaties van methodieken en materialen gebruiken. In tabel 6 worden voorbeelden van dergelijke combinaties genoemd. De GGD-medewerkers die voorlichting geven aan jeugdige asielzoekers, vluchtelingen en nieuwkomers maken bijvoorbeeld gebruik van Wijzer in de liefde en het Child birth book. Het Child birth book is een verouderd boek, waaruit de voorlichter simpele tekeningen over het menselijk lichaam hebben gekopieerd en geplastificeerd om rond te laten gaan bij de voorlichting. Twee respondenten gebruiken zowel Girls' Choice als Girls' Talk, één respondent gebruikt alleen Girls' Choice, en één respondent alleen Girls' Talk. De jongerenwerkers die deze methodieken geven, gebruiken ook folders, video's e.d. die niet tot de methodiek behoren. Verder hebben drie respondenten zelf materialen gemaakt, zoals een stellingenspel, kennisquiz of foto's. No Apologies wordt door het Christelijk welzijnswerk gegeven. Het werkboek bevat een veelheid aan methodieken gericht op seksualiteit, alcohol- en middelengebruik. In dit pakket wordt de keuze voor seksuele onthouding voor het huwelijk expliciet aan jongeren

voorgelegd. Het wijkt daardoor af van de hedendaagse, dominante seksuele cultuur in Nederland.

Tabel 7: Voorbeelden van door respondenten gebruikte combinaties van pakketten en materialen op het gebied van seksuele gezondheidsbevordering

<i>Wijzer in de liefde, Child birth book, aangevuld met specifieke voorlichtingsmaterialen zoals voorbehoedsmiddelenkoffer en torso</i>
<i>Girls' Choice aangevuld met folders, zelf gemaakt stellingenspel, voorbehoedsmiddelen</i>
<i>Anticonceptiekoffer, dvd's (o.a. theaterstuk over tienermoeders, Gevaarlijke liefde (stripverhaal van GGD over loverboys) en zelf ontwikkeld materiaal: kennisquiz, stellingen en informatie over lichaam</i>
<i>No Apologies (methode gericht op seksualiteit, middelen- en alcoholgebruik)</i>
<i>Girls' Talk, Beauty and the Beast, meidenwerkboek 'Op zoek naar jezelf', folders</i>

Pakketkeuze en bekendheid met andere pakketten

De jongerenwerkers noemen de volgende kanalen via welke zij op de hoogte blijven van voorlichtingspakketten en materialen: collega's, internet, nieuwsbrieven, de GGD, landelijke organisaties, trainingen, stafmedewerkers van de organisatie die materialen signaleren en bestellen, en provinciale steunpunten jeugd welzijn.

Het blijkt dat veel van de geïnterviewde jongerenwerkers wel de instanties kennen die actief zijn op het terrein van seksuele gezondheidsbevordering. Echter, het overzicht van het interventieaanbod op dit terrein ontbreekt. Het lijkt nu dat de respondenten min of meer toevallig en op eigen initiatief op interventies stuiten. Veel respondenten geven aan dat zij zelf op zoek gaan via internet of contact opnemen met regionale of landelijke organisaties. Een respondent: "nu zoek ik zelf op internet met verschillende termen, maar blijf ik niet echt op de hoogte van wat er nieuw is en wat er op dit moment ontwikkeld wordt." Een ander vult aan: "Ja, GGD'en kan je vaak wel bellen, maar dat werkt toch ook niet optimaal." Een jongerenwerker geeft aan dat in haar organisatie de kennis ontbreekt van het aanbod. Zij heeft zelf het initiatief genomen om met de GGD de beschikbare interventies door te nemen. Twee andere respondenten maken een kritische opmerking over de GGD in hun werkgebied. Zij vertellen dat ze niet naar de GGD gaan voor materialen, omdat de materialen in de leskist verouderd zijn. Ook doet de GGD moeilijk als je als jongerenwerker een lespakket wil lenen. De GGD zou zich vooral op scholen richten. Een respondent merkt op dat de GGD-regio groot is, wat ten koste gaat van het persoonlijke contact. De jongerenwerker die zegt geen seksuele voorlichting te geven, heeft deelgenomen aan een regiobijeenkomst over seksualiteit, waar materialen zoals dvd's werden getoond. Ook zij zegt niet met de GGD samen te werken. Zij denkt dat het moeilijk is voor de GGD om het jongerenwerk te bereiken. Ze had zich opgeven voor een training door de GGD, maar die ging niet door wegen te weinig aanmeldingen. Een andere jongerenwerker geeft aan niet op zoek te zijn, omdat hij op straat weinig kan met een methode. Hij zegt zich op de hoogte te houden via internet.

Soms maken organisaties een welbewuste keuze uit het beschikbare interventieaanbod. De welzijnorganisatie die zelf een voorlichtingsprogramma heeft samengesteld heeft de ervaring dat sommige methodieken te moeilijk zijn voor de doelgroep. Het gaat om laag opgeleide jongeren met verschillende culturele achtergronden. Zij werkt in een herstructureringsgebied en met veel verloop onder jongeren. Ook geeft ze voorlichting op een praktijkschool. Bestaande materialen zijn voor deze doelgroep aangepast. De jongerenwerkers die werkzaam zijn bij een Christelijke welzijnsorganisatie geven in het

interview aan dat voor de methode No Apologies bewust is gekozen. Het pakket wil de keuze voorleggen, niet alleen hoe je een condoom gebruikt, maar dat je 'nee' kunt zeggen tegen seks, alcohol en drugs en hoe je dat kunt doen. Het pakket wordt voornamelijk aangeboden aan scholen. Het programma wordt landelijk aangeboden. Inmiddels zijn 300 mensen getraind om No Apologies te geven.

De GGD-medewerkers die voorlichting geven aan asielzoekers, vluchtelingen en nieuwkomers maken gebruik van Wijzer in de liefde, omdat dit pakket in MOA-verband, specifiek voor de doelgroep is ontwikkeld. Andere pakketten, zoals Girls' Choice, Girls' Talk of Vakantie en veilig vrijen zijn niet bij alle geïnterviewde GGD-medewerkers bekend.

Mening over interventies

In tabel 8 wordt een overzicht gegeven van de voor- en nadelen van de voorlichtingspakketten, zoals door de geïnterviewden genoemd. De GGD-medewerkers vinden Wijzer in de liefde een compleet pakket. Alle onderwerpen komen aan de orde, de informatie over meisjesbesnijdenis en homoseksualiteit vinden zij echter onvoldoende. Het Child birth book vinden zij vanwege de simpele tekeningen goed bruikbaar in de voorlichting, echter het is naar hun mening wel een verouderd boek. In het algemeen zijn de onderwerpen mishandeling en homoseksualiteit moeilijk bespreekbaar met jeugdige asielzoekers, vluchtelingen en nieuwkomers.

Girls' Talk wordt in de setting van jongerencentra, maar ook op scholen gebruikt. Het nadeel van jongerencentra is, dat er open activiteiten worden georganiseerd en de aanwezigheid vrijblijvendheid is. Girls' Talk bestaat echter uit meerdere bijeenkomsten voor een vaste groep. Door het verloop onder de bezoekers is dit in jongerencentra lastig. Een alternatief is om het programma geconcentreerd op één dag uit te voeren. Een jongerenwerker vertelt dat zij in haar werkgebied twee keer per jaar zogenaamde 'girls only' dagen organiseert. Girls' Talk is dan populair bij de meiden. Een probleem op scholen is dat Girls' Talk uitgaat van kleine groepen, terwijl de jongerenwerker voor een klas komt te staan met 25 leerlingen. Een jongerenwerker lost dit op door de klas op te delen in subgroepen die dan aan verschillende opdrachten werken. Tot slot geeft de jongerenwerker aan dat Girls' Talk moeilijker te gebruiken is in groepen islamitische meiden, omdat seksualiteit in de cultuur niet goed bespreekbaar is. Zij vindt het een voordeel dat zij Moslim is, waardoor zij zich kan inleven in hun belevingswereld. Eén jongerenwerker vindt het schriftelijke materiaal van Girls' Talk over het lichaam te moeilijk voor lager opgeleiden.

Het spel Girls' Choice wordt als een prettige methode beschouwd. De jongerenwerkers vinden het gemakkelijk om aan de hand van Girls' Choice met meiden over seks te praten. Het is een tool om de discussie tussen meiden te starten. Een jongerenwerker vindt het lastig om Girls' Choice te gebruiken in de open setting van een jongeren centrum. Het hangt erg van de motivatie van de meiden af of zij het spel willen spelen. Ook vindt zij de onderwerpen die aan bod komen niet altijd geschikt voor jonge meiden. Een jongerenwerker vindt het een nadeel dat het spel niet echt diep gaat. Zij heeft daarom zelf een stellingenspel ontwikkeld, met stellingen over onderwerpen zoals pijpen en aftrekken.

Met de voorlichtingsmethode No Apologies hebben alleen de twee geïnterviewde jongerenwerkers van een Christelijke welzijnsorganisatie ervaring. Zij zijn positief over de methode.

Tabel 8: Voor en nadelen van pakketten en materialen

PAKKET SEKSUELE GEZBEV	VOORDELEN	NADELEN
Wijzer in de liefde	<ul style="list-style-type: none"> • Specifiek voor de jeugdige asielzoekers, vluchtelingen en nieuwkomers ontwikkeld • Het is een compleet pakket. Aanvullende lessen over homoseksualiteit, meisjesbesnijdenis en loverboys zijn beschikbaar 	<ul style="list-style-type: none"> • Informatie over meisjesbesnijdenis en homoseksualiteit mag uitgebreider
Child birth book	<ul style="list-style-type: none"> • Simpele plaatjes • Tekeningen van geslachtsdelen mogen wel in bepaalde culturen, foto's niet 	<ul style="list-style-type: none"> • Verouderd • Dwarsdoorsneden van het lichaam zijn te moeilijk voor de doelgroep
Girls' Talk	<ul style="list-style-type: none"> • Empowerment van meiden 	<ul style="list-style-type: none"> • Kan minder goed op scholen worden gebruikt, omdat je met kleine groepen moet werken. • Het biologische gedeelte is moeilijk voor laag opgeleiden. Teveel schriftelijke informatie • Moeilijk te gebruiken in jongerencentra met wisselende groepen • Moeilijker bespreekbaar in groepen Islamitische meiden
Girls' Choice	<ul style="list-style-type: none"> • Laagdrempeliger dan Girls' Talk. Wordt soms vooraf aan Girls' Talk gebruikt • Speelse manier om aan te sluiten bij de belevingswereld van meiden 	<ul style="list-style-type: none"> • Soms moeilijk om meiden in jongerencentra te motiveren om het spel te spelen • Het bespreken van bepaalde onderwerpen, zoals orgasme is te vroeg voor meisjes in de leeftijd van 12/13 jaar • Het spel gaat niet diep genoeg
No Apologies	<ul style="list-style-type: none"> • Aanbod met een opbouw van 2 aaneengesloten dagen • Betrokkenheid van ouders in ouderavonden 	<ul style="list-style-type: none"> • Geen

Over het interventieaanbod worden door de jongerenwerkers in zijn algemeenheid de volgende opmerkingen gemaakt over de moeilijkheidsgraad, de setting, de eigen rol als jongerenwerker en het gebruik van materialen. Een jongerenwerker geeft aan dat de bestaande pakketten te moeilijk zijn voor jongeren in een achterstands situatie en met een lage opleiding. Een GGD-medewerker vindt dat de voorlichtingspakketten teveel tekst bevatten. Veel jongerenwerkers geven in zijn algemeenheid aan dat voorlichtingspakketten niet geschikt zijn voor de settings jongerencentra en de straat, zoals hierboven reeds bij Girls' Talk is genoemd. Zij geven bovendien aan dat wanneer

je van tevoren een voorlichtingsavond over onderwerpen als seks of soa aankondigt, de opkomst gering zal zijn. Een jongerenwerker heeft echter de ervaring dat wanneer er een aanleiding is, zoals een loverboyprobleem in het dorp, er wel een goede opkomst is. Een jongerenwerker vindt het lastig om met een vaste methode te werken; wat in de ene groep werkt hoeft in een andere groep niet ook te werken.

Voorts worden algemene opmerkingen gemaakt over de rol als jongerenwerker bij het geven van seksuele voorlichting. Een jongerenwerker vindt het een voordeel om als buitenstaander op scholen voorlichting te geven. Zij merkt dat haar aanpak minder schools is en dat de houding van leerlingen dan anders is. Een mannelijke jongerenwerker vindt het lastig om met meiden een gesprek te voeren over bijvoorbeeld breezerseks. Een vrouwelijke jongerenwerker geeft op haar beurt weer aan dat zij het moeilijk vindt om met jongens over seks te praten. Tot slot wordt door meerdere jongerenwerkers het geven van voorlichting aan jongeren uit culturen waar seks moeilijk bespreekbaar is, als lastig ervaren. Zij moeten hun best doen om het vertrouwen van de jongeren te winnen. Een voorlichtster legt uit dat zij bij voorlichting aan Islamitische meiden de broers van de meiden aanspreekt om ze uit te leggen waar de voorlichting over gaat, namelijk het weerbaarder maken tegen seksueel gedrag van jongens. Het is vanwege sociale controle in de buurt voor jongeren lastig om naar een voorlichtingsbijeenkomst over seksualiteit naar het jongeren centrum te komen. De bijeenkomst moet dan onder een andere titel worden aangekondigd. Bijvoorbeeld een beauty middag waar dan ook over seksualiteit gesproken wordt of een discoavond waar je alleen naar toe mag als je naar de voorlichtingsmiddag bent geweest. Een jongerenwerker is van mening dat de persoon die de voorlichting geeft flexibel en creatief moet zijn, zodat deze altijd iets kan maken van het interventieaanbod dat op de markt is.

Verder wordt wat betreft het gebruik van materialen door diverse jongerenwerkers opgemerkt dat het audiovisueel materialen het voordeel van zeggingskracht heeft: "Beelden zeggen vaak meer dan woorden." Een jongerenwerker vindt het een nadeel dat het vertonen van video veel tijd kost. Zij heeft vaak niet meer dan twee uur voor een voorlichting, en dan besteedt ze de tijd liever aan kennis over het eigen lijf en voorbehoedsmiddelen. Tot slot worden de kosten genoemd als nadeel van interventies en materialen. Voor welzijnsorganisaties zijn de kosten van aanschaf een drempel.

Toevoegingen aan het aanbod van interventies

De jongerenwerkers geven in het interview behoeften aan op verschillende terreinen. Het gaat om aanvullingen op of mogelijkheden van verbetering van het aanbod van interventies op het gebied van seksuele gezondheid. Hieronder wordt een opsomming van behoeften en geconstateerde hiaten gegeven.

Interventies en materialen

- Gemist wordt goed beeldmateriaal bij voorlichting aan jeugdige asielzoekers, vluchtelingen en nieuwkomers;
- Uitgebreidere informatie over meisjesbesnijdenis en homoseksualiteit wordt gewenst voor jeugdige asielzoekers, vluchtelingen en nieuwkomers;
- Voor ouders van jeugdige asielzoekers, vluchtelingen en nieuwkomers is voorlichtingsmateriaal gewenst over de seksuele ontwikkeling van een kind en welk gedrag daarbij hoort;
- Voorlichtingsmateriaal voor leerlingen van het ROC wordt gemist;

- Meer vrij beschikbare voorlichtingsfilms worden aanbevolen. Beeldmateriaal spreekt jongeren aan. Jongeren zijn visueel ingesteld. Bijvoorbeeld een video waarop je laat zien hoe je een condoom gebruikt;
- Er is behoefte aan een duidelijk, landelijk overzicht van het interventieaanbod en voorlichtingsmaterialen. Een voorlichter: “Ik mis vooral een persoon die mij inlicht over wat er speelt en me up-to-date informatie geeft, iemand die trends signaleert en deelt. Ik ren nu teveel achter de feiten aan.”
- Voorlichtingsinterventies die jongeren via de computer kunnen volgen of kortdurende activiteiten, zoals een theatervoorstelling, zijn geschikt voor het jongerenwerk;
- Er is behoefte aan aandacht in interventies voor de veranderende moraal op het gebied van seks onder jongeren. Gesuggereerd wordt om in voorlichting in te op emoties. Jongeren moeten leren wat de emotionele gevolgen zijn van hun gedrag, zo krijgen ze inzicht in hun eigen gedrag. Ook doet men de suggestie van Interventies die aandacht besteden aan het zelfbeeld van jongeren. Jongeren leren om over zichzelf na te denken en zichzelf de moeite waard te vinden.

Beleid

- Er is behoefte aan een doorgaande lijn in voorlichting. Per leeftijdsgroep zou terugkerend een moment moeten worden uitgekozen dat seksuele voorlichting (weer) aan bod komt;
- Er vindt volgens de jongerenwerkers te weinig seksuele voorlichting plaats in het onderwijs, met name op de basisschool. Hier dient meer aandacht te zijn voor seksuele vorming;
- De jongerenwerker die zegt geen seksuele voorlichting te geven heeft behoefte aan uitwisseling met andere jongerenwerkers. Wat doen zij aan seksuele voorlichting? Ook is ze benieuwd in hoeverre seksuele voorlichting een taak is van het jongerenwerk. Zij heeft behoefte aan afstemming met scholen. Wat doen zij? In welk jaar besteden ze aandacht aan seksuele vorming?

Training

Een voorlichter heeft behoefte aan een training over de vraag wat je jongeren die zelf nog niet actief zijn wel en niet kan laten zien, zonder ze aan te moedigen om seks te hebben. De site www.hoehetmoet.nl plaats haar voor een dilemma. Zij denkt dat het niet geschikt is voor Islamitische jongeren. Een andere jongerenwerker is van mening dat door zo'n site het bijzondere van seksualiteit verdwijnt.

Noodzakelijke randvoorwaarden voor het succesvol implementeren van seksuele gezondheidsbevorderende interventies

De jongerenwerkers noemen desgevraagd randvoorwaarden die nodig zijn voor het succesvol implementeren van interventies op het gebied van seksuele gezondheidsbevordering. Hieronder worden achtereenvolgens randvoorwaarden opgesomd met betrekking tot het voorlichtingspakket, vaardigheden van jongerenwerkers, de organisatie van het jongerenwerk, de beleidscontext van het jongerenwerk en menskracht en middelen.

Het voorlichtingspakket (kenmerken van de innovatie)

- Belangrijk is onder welke titel voorlichting over seksualiteit bij jongeren wordt geïntroduceerd. Jongeren komen niet naar voorlichtingsbijeenkomsten over seks;
- Ook ouders zijn moeilijk te motiveren om naar activiteiten te komen. Het is belangrijk welke woorden je gebruikt in de uitnodiging. Een uitnodiging voor een

voorlichting over seksualiteit werkt niet, over puberteit wel. In het programma No Apologies heeft men de ervaring dat ouders wel naar ouderavonden komen die wordt vooraf en achteraf worden gegeven aan het tweedaagse programma over seksualiteit, middelen- en alcoholgebruik. De ouders maken zich zorgen om hun tieners, die vaak op Christelijke scholen No Apologies krijgen;

- Foldermateriaal moet aantrekkelijk zijn, anders wordt het niet gelezen. Ook gadgets zijn belangrijk om de aandacht te trekken van jongeren;
- De voorlichting moet in een veilige omgeving plaats vinden;
- Materiaal moet kort en krachtig zijn en niet te moeilijk: een dwarsdoorsnede van geslachtsorganen is bijvoorbeeld niet te begrijpen voor laag opgeleide jongeren. De werkvormen moeten ermee rekening houden dat de aandacht niet lang vastgehouden kan worden;
- Materiaal moet humor bevatten. Dit kan de sfeer breken. Je moet er wel serieus over praten, maar ook met humor;
- Er zou onderzoek gedaan moeten worden naar mogelijke werkvormen om jongens te bereiken. Jongerenwerkers zijn verdeeld over de vraag of jongens behoefte hebben aan praten over seks;
- Voorlichtingspakketten moeten aansluiten bij de activiteiten in de settings jongerencentra en de straat, waar de contacten met wisselende groepen jongeren vaak van korte duur zijn. De voorkeur gaat uit naar modulair opgebouwde pakketten, waar een gedeelte uit kan worden gedaan;
- Ook moet rekening worden gehouden met de beperkte tijd die vaak voor voorlichting beschikbaar is. In een bijeenkomst van twee uur is voorlichting over grenzen stellen en nee zeggen maar beperkt mogelijk;
- Voorlichting is bij allochtone jongeren soms moeilijker, omdat seksualiteit in de cultuur niet bespreekbaar is. Aandacht moet worden besteed aan vertrouwen winnen. Het kan een voordeel zijn wanneer de voorlichter zelf van allochtone herkomst is;
- Een presentie-exemplaar van nieuwe materialen wordt belangrijk gevonden, zodat het kan worden uitgetoond.

Vaardigheden van jongerenwerkers (kenmerken van de gebruiker)

- De geïnterviewden vinden trainingen belangrijk waarmee gebruikers met nieuwe voorlichtingspakketten vertrouwd worden gemaakt en ermee leren werken;
- Degene die de voorlichting geeft moet voldoende kennis hebben van onder andere soa, zodat hij/zij vragen kan beantwoorden.

De organisatie (kenmerken van de organisatie)

- Belangrijk is dat er draagvlak is in de organisatie voor het pakket waarmee wordt gewerkt. Het management moet erachter staan;
- *De beleidscontext (kenmerken van de sociaal-politieke context);*
- De gemeente bepaalt of het jongerenwerk en de GGD aandacht aan seksualiteit mag besteden. Pas wanneer een gemeente middelen beschikbaar stelt kunnen interventies worden opgezet, waarmee docenten en jongerenwerkers aan de slag gaan;
- Gemeenten zouden meer meidenwerk moeten inkopen. Bij meiden doen zich veel problemen voor op het gebied van seksuele gezondheid;
- Bij Lang leve de liefde was er veel aandacht voor implementatie. Ook bij andere pakketten zou daar meer aandacht voor moeten zijn;

- Er is commentaar op de dienstverlenende opstelling van de GGD. Deze zou meer moeten werken met up-to-date materialen, die ook voor het jongerenwerk beschikbaar staan;
- De voorlichting is nu vaak ad hoc. Er zou meer structuur kunnen worden aangebracht aan de organisatie van seksuele voorlichting, bijvoorbeeld voor de vakantieperiode aandacht besteden aan seksualiteit;
- GGD'en zouden de afstemming van taken op het gebied van seksuele voorlichting van scholen en jongerenwerk kunnen faciliteren;
- Een landelijk netwerk of platform met deskundigheid op het gebied van seksualiteit moet de informatiefunctie over het interventieaanbod vervullen.

Noodzakelijke randvoorwaarden: menskracht en middelen

- Er is vaak niet de ruimte, het geld en de tijd om met kleine groepen te werken, terwijl sommige voorlichtingspakketten daar wel om vragen;
- Welzijnsorganisaties letten op de kosten. De kosten van cursussen moeten niet te hoog zijn: een cursus van meer dan €500,- is een probleem;

Foldermateriaal of condooms dienen gratis te zijn. De materialen zijn voor jongerenwerkers een essentieel instrument om een ingang te krijgen bij jongeren

G Topiclijst interview met intermediairen

Seksuele gezondheid op school

- Wat speelt er op het gebied van seksuele gezondheid bij u op school?
- Wat zijn volgens u de meest voorkomende problemen op school?
- Welke activiteiten onderneemt de school op het gebied van seksuele gezondheid? Staan deze activiteiten beschreven in een schoolwerkplan?
- In welke vakken wordt hier aandacht aan besteed?
- Werkt uw school samen met andere organisaties wat betreft de activiteiten rondom seksualiteit.

Lespakketten seksuele voorlichting

- Wat doet u in uw vak op het gebied van seksuele vorming? Maakt u zelf gebruik van lespakketten of methoden? Zo ja, van welke lespakketten maakt u het meeste gebruik op school?
- Wat vindt u van deze pakketten/methoden?
- Wat zijn voor u de voor- en nadelen van dit pakket?
- Met welke (andere) seksuele voorlichtingspakketten bent u bekend?
- *(Indien aangegeven is dat er een afweging is gemaakt om een specifiek pakket te kiezen)* Kunt u aangeven wat de reden is waarom u gekozen heeft voor het pakket waarmee u nu werkt?

Behoeftes

- Wat mist u aan materiaal/activiteiten om de seksuele gezondheid van jongeren te bevorderen?
- Mist u bepaalde onderwerpen?
- Mist u bepaalde werkvormen?
- Wat zou er aan de seksuele vorming/voorlichting veranderd of verbeterd kunnen worden?
- Op schoolniveau?
- Op landelijk niveau?

Voorwaarden

- Wat vindt u belangrijke criteria (voorwaarden) die u in de gelegenheid stellen les te kunnen geven op het gebied van seksuele en relationele vorming?
- Als u zo terug kijkt op dit interview, wat is dan uw mening over (het gebruik van) de seksuele en relationele vorming op uw school? Bent u tevreden/ontevreden?
- Heeft u verder nog opmerkingen of vragen?

H Samenvatting van de discussie tijdens de expertmeeting Seksuele gezondheidsbevordering bij de jeugd

Op 7 september 2007 vond de expertmeeting ‘Seksuele gezondheidsbevordering bij de jeugd’ plaats. Aanwezig waren 22 deskundigen. Aan hen werden de resultaten van het inventarisatieonderzoek van TNO Kwaliteit van Leven naar seksuele gezondheidsbevorderingsinterventies voor 10 tot 21-jarigen gepresenteerd. De inventarisatie vond plaats in opdracht van het ZonMw-programma Seksuele gezondheid van de jeugd.

In het discussiegedeelte van de bijeenkomst werden de volgende vragen en stellingen voorgelegd:

- Voorlichtingspakketten gaan teveel over de technische aspecten rond seksualiteit en te weinig over relaties en seksualiteitsbeleving van jongeren.
- Welke voorwaarden zijn nodig om seksuele vorming in te bedden in het onderwijs?
- Zijn er nog hiaten in het aanbod en zo ja, waar liggen die dan?

Naar aanleiding van de stellingen en vragen is gediscussieerd over de volgende thema’s:

1. Seksuele voorlichting (kennis) versus vorming (attitude, vaardigheden)
2. Competenties van docenten/voorlichters en training
3. Flexibiliteit in voorlichtingspakketten
4. Verantwoordelijkheid bij de docent of bij de gemeente
5. Informatie over het aanbod
6. Behoeften van jongeren
7. Hiaten

De discussie over deze thema’s wordt hieronder samengevat. Ieder thema wordt afgesloten met aanbevelingen die de aanwezigen op de expertmeeting hebben gedaan.

1. Seksuele voorlichting (kennis, attitude) versus vorming (vaardigheden)

Aangevoerd wordt dat voorlichters, zoals docenten, kiezen voor het behandelen van het technische aspect van seksualiteit, omdat het gemakkelijker te bespreken is. Door de aanwezigen zijn hiervoor de volgende oorzaken gegeven:

- Docenten worden niet geëquipeerd om met leerlingen over normen en waarden te discussiëren. In de opleiding is er te weinig aandacht voor. Ook is er te weinig begeleiding voor docenten op dit gebied.
- Er zijn weinig methodieken beschikbaar om seksualiteit bespreekbaar te maken. Het blijft daardoor bij technische seksuele voorlichting.
- Als je het wil hebben over relaties en seksuele vorming, moet je eerst dieper ingaan op sociale vaardigheden van leerlingen. Dat ontbreekt nu in de pakketten.
- In multiculturele groepen ingaan op attitude en vaardigheden is lastig.

Enkele aanwezigen zijn het niet met de stelling eens. Het is eerder andersom. In het lespakket Lang leve de liefde wordt juist eerst over relaties gesproken en pas daarna over seks. Verder kan het ingaan op technische aspecten van seksualiteit ook weer worden benut om verder te komen in het bespreekbaar maken van seksualiteit. Gewaarschuwd wordt echter voor het gevaar dat wanneer er teveel accent ligt op kennis, de gewenste gedragsverandering niet zal worden bereikt.

Aanbevelingen

- Betrek de onderwijssector erbij, ook bij de ontwikkeling van nieuwe pakketten. Docenten zijn experts.
- Sluit aan bij materiaal dat al gebruikt wordt op scholen. Seksuele vorming wordt gemist, maar er zijn wel ingangen in de algemene lesmethoden.

2. Competenties van docenten/voorlichters en training

In de discussie komt de volgende vraag naar voren: moet de professional zelf bepalen hoe en waarover deze voorlichting geeft, afhankelijk van zijn of haar competenties? De meeste experts die op deze vraag hebben gereageerd vinden dat je het niet aan de docent kan overlaten. Hiervoor is een aantal argumenten gegeven:

- Je kan het niet aan de docent overlaten, omdat dit teveel ongelijkheid zou opleveren in de mate waarin jongeren voorgelicht worden. De kennis over seks zal dan verschillend verdeeld zijn over het land.
- Elk kind heeft recht op seksuele voorlichting, maar bij voorkeur door docenten die het kunnen. Sluit aan bij de competenties van docenten. Niet alle docenten hoeven zelf voorlichting te geven.
- Docenten kennen hun eigen kunnen niet. Het vraagt veel inzicht van de voorlichter als deze moet bepalen of hij/zij voldoende competent is.

De experts zijn van mening dat enthousiaste, geïnspireerde docenten belangrijk zijn. Hieraan kunnen trainingen bijdragen. Echter, gesteld wordt dat een geïnspireerde docent een voorwaarde is. Het doel is het gedrag van jongeren te beïnvloeden richting gezond seksueel gedrag. Mogelijk kan een docent die enthousiast is, in een training worden gemotiveerd om van alleen kennisoverdracht naar gedragsverandering te komen.

Aanbevelingen

- Besteed zorg aan het isolement van de docent. Deze staat er alleen voor om het moeilijke onderwerp seksualiteit te bespreken.
- Houd de mogelijkheid open om een expert er bij te halen als een docent zelf de voorlichting niet wil of kan geven.
- Zorg voor opleidingen voor docenten voor het geven van seksuele voorlichting en vorming.
- Docenten moeten al in hun opleiding met hun competenties aan de slag. ‘Leefstijl’ is een ingang voor opleidingen voor docenten om over seksuele vorming te praten.
- Samenwerking is nodig tussen lerarenopleidingen en de landelijke Gezondheidsbevordingsinstituten (GBI’s).

3. Flexibiliteit in voorlichtingspakketten

In voorlichtingspakketten is er ruimte ingebouwd voor de intermediaire gebruiker om te kiezen uit opdrachten en oefeningen die bij zijn/haar competenties passen en bij de behoeften van de doelgroep. De experts geven de volgende argumenten voor flexibiliteit:

- Flexibiliteit is een voorwaarde voor implementatie van de pakketten. De keuzevrijheid stimuleert het gebruik van een pakket, gegeven de uiteenlopende competenties van gebruikers.
- Rekening moet worden gehouden met de seksuele ontwikkeling waar het kind in verkeert.
- Zeker op zwarte scholen moet er iets anders aangeboden worden. Seksualiteit is daar nu wel al iets meer bespreekbaar.

De volgende argumenten worden aangedragen *tegen* keuzevrijheid van de gebruikers:

- Zolang je kunt kiezen als gebruiker, kies je voor de dingen die je zelf (als docent) wel kunt. Hierdoor worden bepaalde onderwerpen niet besproken. Voor docenten kan keuze juist een vlucht zijn.
- Flexibiliteit is essentieel, maar daardoor komt de effectiviteit wel in het geding. Je bent er niet zeker van of het pakket wordt gebruikt zoals bedoeld, om het gewenste effect te sorteren. Bepaalde methodieken moeten in ieder geval gedaan worden. Wanneer iedereen zelf kan bepalen wat hij/zij wil, zal niet alles aan bod komen. Dus niet iedereen zijn eigen ding laten doen. Ook de effectiviteit moet worden bewaakt.

Aanbevelingen

- Breng goed in beeld wat de behoeftes zijn en hoe de keuzevrijheid van de docent daar een rol in speelt. Waar staat keuzevrijheid voor? Dit is een onderzoeksvraag voor het programma.
- Breng ook het proces van hoe een docent een interventie adapteert in kaart.
- Flexibiliteit is noodzakelijk om specifieke aandacht te kunnen geven aan onderwerpen voor bijvoorbeeld etnische groepen. Ontwikkel daarom een pakket waar de docent zelf werkvormen aan kan toevoegen.

4. Verantwoordelijkheid bij de docent of bij de gemeente

De vraag komt naar voren wie verantwoordelijk is voor seksuele gezondheidsbevordering. Zijn dat de scholen zelf of is dat de gemeente? De algemene opvatting die in de discussie naar voren komt is dat het niet alleen moet worden overgelaten aan de school. Ingebracht wordt dat een kind recht heeft op seksuele voorlichting, waardoor een school niet moet beslissen of en hoe een kind wordt voorgelicht. Een knelpunt is echter, dat er nogal wat geëist wordt van scholen. Ze moeten al veel andere onderwerpen behandelen. Een opvatting die naar voren is gebracht is dat de gemeente verantwoordelijk moet worden gemaakt voor het geven van seksuele voorlichting. De GGD, bijvoorbeeld de JGZ-verpleegkundige, kan de school ondersteunen, bij de keuze voor een interventie. Een knelpunt is echter dat GGD'en weliswaar aanbieders van interventies zijn, maar gemeenten lang niet altijd overtuigd zijn van de noodzaak. Gemeentelijk beleid is daarom belangrijk.

De vraag wordt gesteld of seksuele en relationele vorming niet verplicht kan worden gesteld, zowel in basis- als voortgezet onderwijs als in jongerenwerk. Het behoort nu niet tot de kerndoelen in het onderwijs.

Aanbevelingen

- Zorg dat scholen niet worden overbelast. Wees je bewust van het tijdgebrek in het onderwijs.
- Besteed veel aandacht aan implementatie. Maar kijk ook naar wat er al gebeurt in het onderwijs. GGD'en zijn daarbij erg belangrijk. Zij moeten zich voornamelijk richten op implementatie en niet zelf interventies gaan ontwikkelen.
- De Centra voor Jeugd en Gezin die in gemeenten worden opgericht kunnen een rol vervullen in de coördinatie tussen partijen die betrokken zijn bij seksuele gezondheidsbevordering op lokaal niveau. GGD Rotterdam Rijnmond start binnenkort in een Centrum voor Jeugd en Gezin wekelijks een Sense spreekuur seksuele gezondheid voor jongeren tussen de 12 en 23 jaar.
- Besteed meer aandacht aan de vraag wat de taak van het jongerenwerk is ten aanzien van specifieke doelgroepen. Wie zijn de juiste intermediairs en wat hebben zij nodig?

5. Informatie over het aanbod

Enkele experts geven aan behoefte te hebben aan een platform, waar informatie beschikbaar is over het interventieaanbod op het gebied van seksuele gezondheidsbevordering. Er zouden vaste contactpersonen moeten zijn, bij wie je terecht kan met vragen over het aanbod. Door andere experts wordt ingebracht dat zo'n landelijk platform er als is, namelijk bij het Centrum Gezond Leven (CGL). Het CGL kan de één-loketfunctie vervullen. De landelijke gezondheidsbevorderingsinstituten, zoals Soa Aids Nederland, Schorer Stichting en Rutgers Nisso Groep leveren informatie aan.

Op lokaal niveau zou er tevens een platform moeten zijn bij wie je terecht kan met een vraag over interventiemogelijkheden. GGD'en zouden deze vraagbaakfunctie kunnen vervullen.

Aanbevelingen

- Laat het platform aansluiten bij bestaande structuren. Sluit voor coördinatie op landelijk niveau aan bij organisaties die al bestaan. Zorg dat deze partijen goed afstemmen met elkaar.
- Aan het CGL zou een consumentenplatform als adviserend overleg kunnen worden verbonden.
- Vergeet de huisarts niet. De afstemming met huisartsen zou op lokaal niveau kunnen plaats vinden. Zij hebben veel informatie. Aangesloten kan worden bij de nieuwe regeling seksuele hulpverlening.

6. Behoeften van jongeren

In de discussie wordt enkele malen aandacht gevraagd voor de rol van de jongeren zelf. Zo wordt een goed contact tussen jongeren en docent een voorwaarde gevonden voor effectieve seksuele voorlichting en vorming. Daarbij moet er aandacht zijn voor de

verschillen tussen leerlingen in de klas. De vraag wat leerlingen zelf willen op het gebied van seksuele voorlichting en vorming wordt tevens belangrijk gevonden. Zo is voor jongeren de huisarts ook een belangrijke ingang.

Aanbevelingen

- Betrek jongeren bij het ontwikkelen en implementeren van pakketten. Betrek ook ouders en docenten daarbij.
- Vindt ontmoetingsplaatsen voor jongeren, ook op het internet. Internet biedt anonimiteit en stimuleert interactiviteit. Daar kom je ook achter de vraag van jongeren.
- Houd rekening met de seksuele ontwikkeling waarin het kind verkeert. Er moeten verschillende doelen worden gesteld voor verschillende ontwikkelstadia. Pakketten moeten aansluiten op het opleidings- en ontwikkelingsniveau van het kind.

7 Hiaten

De volgende hiaten in het aanbod van seksuele gezondheidsbevordering worden door de experts genoemd:

- Een pakket is niet klaar als je het koopt, het is slechts een middel. Er is meer ondersteuning vanuit de organisaties nodig. De organisaties moeten het gebruik van het pakket borgen.
- Gepleit wordt voor het ontwikkelen van andere methodieken dan lespakketten, gezien het feit dat docenten jaarlijks zo'n 75 lespakketten krijgen aangeboden.
- Voor de onderbouw van het Voorgezet Onderwijs is er genoeg. Er is te weinig voor de bovenbouw van het voortgezet onderwijs. Alleen jongeren die verzorging kiezen krijgen nog wat mee over het onderwerp seksualiteit.
- Effectieve interventies.
- Wat is er minimaal nodig om in elke levensfase van jongeren goede effectieve seksuele voorlichting te geven?
- Het thema tienerzwangerschappen wordt te weinig belicht in de pakketten.
- De informatie over verschillende vormen van anticonceptie is gebrekkig.
- Groepen die later in onze maatschappij instromen (nieuwkomers) hebben nog helemaal geen basiskennis over seksualiteit. Die kinderen hebben niet in het reguliere onderwijssysteem gezeten. Daarom is er voorlichting op maat nodig. Je komt ze bijvoorbeeld tegen in de internationale schakelklassen.
- Goede cursussen voor docenten.
- Voor docenten is trainingmateriaal beschikbaar, ouders moeten het zelf maar uitzoeken, terwijl velen seksuele voorlichting toch een taak van de ouders vinden.

Aanbevelingen

- Breng landelijk in beeld wat hiaten zijn, maar houd wel rekening met de regionale verschillen.
- Let op wat er nu is en ga daar mee door. Niet het wiel opnieuw uitvinden. Maak niet meer programma's, maar wel minimaal één effectieve.
- Onderzoek waarom professionals op dit moment geen voorlichting geven en kom erachter waarom dit het geval is.
- Maak een matrix: wat is het aanbod en wat zijn hiaten? Breng in kaart wat er, op welke leeftijd aangeboden kan worden. Daarbij is het belangrijk dat de doelstellingen van interventies helder zijn ten aanzien van kennis, attitude en

vaardigheden per ontwikkelfase van het kind. Hierover zou consensus moeten worden bereikt met experts.

- Let op veroudering van de pakketten die er nu zijn. Zorg dat deze programma's worden bijgewerkt. Zo moet Lang leve de liefde in een nieuw jasje worden gestoken. Onderwerpen als homoseksualiteit of grensoverschrijdend gedrag moeten aan pakketten worden toegevoegd. De pakketten moeten up-to-date worden gehouden
- Ontwikkel een voorlichtingsprogramma voor ROC's. GGD Rotterdam Rijnmond probeert komend jaar op twee ROC's een interventie uit voor testen op Chlamydia met voorlichting. Deze interventie wordt geëvalueerd
- Maak een internet gestuurd programma (in samenwerking met docenten) die is toegespitst op behoeften van kinderen op verschillende leeftijden. Op deze manier zijn leerlingen niet afhankelijk van een docent. Een internet gestuurd programma voor jongeren is in de maak bij GGD Rotterdam-Rijnmond.
- Creëer individuele coaching op het internet.
- Zorg dat er in ieder geval één pakket op effectiviteit wordt onderzocht per leeftijdscategorie/niveau.
- Evalueer pakketten seksuele vorming voor het basisonderwijs: het pakket Relaties en seksualiteit.
- Ontwikkel een interventie voor de bovenbouw van het Voortgezet Onderwijs.
- Leg de prioriteit bij laag opgeleide jongeren. Daar bevinden zich de gezondheidsrisico's.
- Zorg voor brede anticonceptie voorlichting.
- Maak een continuüm van voorlichtingsactiviteiten die aansluiten bij de levensfasen van jongeren (leeflijn). Dit zou integraal moeten, afgestemd op andere gezondheidsgedragingen. Wat is er minimaal nodig en op welke momenten om gezond gedrag te bereiken?
- Besteed aandacht aan voorlichting voor asielzoekers, vluchtelingen en nieuwkomers, waaronder illegale jongeren.
- Ontwikkel iets anders dan een pakket. Een voorbeeld is een workshop waarin aandacht wordt besteed aan meerdere leefstijlgebieden, zoals roken, en seksualiteit. Houd workshops met docenten die zelf een programma maken, waarbij varianten worden gemaakt op oefeningen die al in de pakketten staan. De GGD Utrecht heeft hiermee ervaring opgedaan in de week van de lentekriebels.
- Maak een handboek voor ouders en opvoeders met daarin een levenslijn of groeicurve op het gebied van seksuele gezondheid, met daarbij steeds antwoord op de vraag: "Wat moet een kind op een bepaalde leeftijd weten of kunnen?". Het handboek kan verschillende doelen dienen. Ouders kunnen op basis daarvan besluiten om hun kind al voor te lichten over een bepaald thema voordat de school dat zal gaan doen. Centra waar kinderen verblijven (revalidatie, chronische zorg) kunnen dat handboek gebruiken als leidraad en timetable voor hun voorlichtingsactiviteiten. Ouders, en/of GGD en/of schoolinspectie kunnen de school erop aanspreken dat ze een bepaald onderwerp (nog) niet hebben opgepakt.
- Het zou goed zijn om het aanbod voor ouders onder de loep te nemen en te bundelen.

Lijst van experts

C. Baars	Organon Nederland bv
C.A. Blom	Soa Aids Nederland
B. Boerema	GGD Utrecht
K. Bruinsma	Pharos
S. Cremer	GGD Amsterdam
E. van den Dobbelsteen	GGD Zuidoost Brabant
J.C. van Elst	Instituut van Lerarenopleidingen
W.A. Gebhardt	Universiteit van Leiden
W.L. Gianotten	ZonMw
M. de Goede	Jeugd & Jongerenwerk Midden-Holland
F. de Groot	GGD Groningen
G. van der Hijden	GGD Utrecht
K. van den Hoek	GGD Rotterdam Rijnmond
R.J.W. Hubers	
S. Meijer	Soa Aids Nederland
S. Neppelenbroek	GGD Nederland
W. Schilthuis	GGD Amsterdam
I. van der Vlugt	Rutgers Nisso Groep
A.G.C. Vogels	TNO
A. Vos	Hulpverlening Gelderland Midden
M.L. Wauters	Organon Nederland bv

Namens TNO en ZonMw zijn aanwezig:

P. Kocken	TNO
S.L. Weber	TNO
H. Bonink	ZonMw
M. Hubers	ZonMw
W. de Regt (dagvoorzitter)	ZonMw

I Veelbelovende interventies

Tabel 1. In de expertraadpleging genoemde criteria voor veelbelovende interventies

Criteria veelbelovende interventies	Aantal keren genoemd (N=11)
Effectief, liefst op gedragsniveau (evidence-based)	5
Inpasbaarheid in de setting	5
Aansluiting bij de behoefte en interesse van de doelgroep (jongeren)	4
Actieve participatie doelgroep	3
Gebruiksgemak interventie	3
Ondersteuningsaanbod/training	3
Aantrekkelijk materiaal	3
Planmatigheid	2
Duidelijk meetbare doelen	1
Potentieel bereik	1
Kosten-baten	1
Aansluiting bij de behoefte en interesse van de doelgroep (intermediaren)	1
Begrijpelijkheid	1

J Overzicht van de voorlichtingspakketten ingedeeld naar leeftijdsgroep en thema's

Setting	Pakket	Zwangerschap	Anticonceptie	Abortus	Soaveilig vrijen	Werbbaarheid	Grenzen en wensen	Dwang	Homoseksualiteit	Loverboys	Voortplanting	Puberteit	Seks en internet/media	Seks drugs en alcohol	Seks en vakantie	
Voortgezet onderwijs en anders	Voorlichten, dat het een lust is...															
	Girls' Choice															
	Girls' Talk															
Jongeren centra	Vakantie en veilig vrijen															
	Handleiding jeugdweelzinswerk															
Uitgaanscircuit	Draaiboek uitgaanscircuit															
	Wijzer in de Liefde															

* De thema's die in de handleiding van een voorlichtingspakket expliciet benoemd worden, zijn als uitgangspunt genomen. Het gaat om accenten van thema's. Wanneer in oefeningen wel aandacht wordt besteed aan een thema, maar de handleiding noemt het thema niet expliciet, dan is het pakket niet bij het thema ingedeeld.